

Δημήτρης Τζιόβας

ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΓΙΑ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΦΗΓΗΣΗΣ

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ του περασμένου αιώνα, που άρχισε τον τελευταίο καιρό, θα πρέπει να συνοδευτεί και με την αντίστοιχη ανανέωση της προοπτικής και των μεθοδολογικών εργαλείων μέσω των οποίων εξετάζουμε τη νεοελληνική πεζογραφία αυτής της περιόδου. Γιατί η επανεξέταση δεν μπορεί να περιοριστεί στην επισήμανση ή την ανατύπωση κάποιων δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα ξεχασμένων κειμένων ή συγγραφέων – άλλωστε ποσοί, εκτός των ειδικών, θα σπεύσουν να τους διαβάσουν – αλλά στη διατύπωση νέων θεωριών και προβληματισμών που θα αναθεωρούν κατεστημένες ή παρωχημένες απόψεις όχι μόνο για την πεζογραφία αλλά και για όλο το πλέγμα των πολιτισμικών συσχετισμών του περασμένου αιώνα.¹

Μία καλή αρχή έγινε με τη διερεύνηση της φύσης του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος και του μεγέθους της παραγωγής του.² Νομίζω ότι τώρα έχει σειρά να διευκρινίσουμε τι εννοούμε με τον όρο “ρομαντικό μυθιστόρημα”. Συχνά ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί χωρίς να αποσαφηνίζεται τι εννοούμε με αυτόν, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του ή ποια η σχέση του με το ρομαντικό κίνημα.³ Από όσο ξέρω, ο όρος “ρομαντικό” μυθιστόρημα σε ορισμένες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, όπως η αγγλική, δεν χρησιμοποιείται, και έτσι δεν συγγράσσεται με όρους όπως “γοθικό” μυθιστόρημα. Σε άλλες όμως λογοτεχνίες, όπως η γαλλική, έχει καθιερωθεί δηλώνοντας κυρίως το θρίαμβο των αξιών. Τη διάσταση ατόμου και κοινωνίας και την πίστη σε έναν ιδανικό κόσμο σε αντιδιαστολή προς την πεζή καθημερινότητα. Ακολουθώντας τη γαλλική κριτική παράδοση, παλαιότεροι και νεότεροι Έλληνες κριτικοί με το να

χρησιμοποιούν κατά κόρον τον όρο “ρομαντικό μυθιστόρημα”, δίχως μάλιστα να διευκρινίζουν επακριβώς το τι εννοούν, δεν επέτρεψαν άλλες διακρίσεις ή ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο τα αφηγηματικά κείμενα των δύο πρώτων δεκαετιών του νεοελληνικού κράτους είναι μυθιστορήματα ή μυθιστορίες (romances).

Το ρομαντικό στοιχείο, συγχυζόμενο συχνά με το μελοδραματικό, εκδηλώνεται συνήθως αμυσοφαιρικά ή ιδεολογικά και ως εκ τούτου είναι λιγότερο προσδιορισίμο. Ως ποιο βαθμό όμως το ρομαντικό στοιχείο καθορίζει και τη δομή των αφηγηματικών κειμένων; Η μήπως σε αυτή την περίπτωση είναι προτιμότερο να μιλούμε για μυθιστορικό παρά για ρομαντικό στοιχείο; Η προσέγγισή μου δεν έχει πρόθεση να αμφισβητήσει τη ρομαντική χροιά των αφηγηματικών κειμένων της περιόδου αλλά, αξιοποιώντας την ειδολογική διάκριση μυθιστορίας και μυθιστορήματος, να αποσαφηνίσει το δομικό τους υπόστρωμα και να φωτίσει την ιστορία του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου από μια ειδολογική προοπτική την οποία η νεφελώδης έννοια του ρομαντικού μάλλον συσκοτίζει. Αντί, λοιπόν, να ξεκινήσω από το οικοδομήμα μιλώντας γενικά και αόριστα για ρομαντισμό, θα αρχίσω από τη βάση, τον τρόπο δηλαδή αφηγηματικής οργάνωσης των κειμένων, ώστε να καταστούν πιο σαφείς οι υπόλοιπες πτυχές τους.

Η υπόθεση την οποία θέλω να αναπτύξω εδώ είναι ότι τελικά το διάστημα 1830-50 είναι για την Ελλάδα περίοδος “ακμής” της μυθιστορίας και όχι τόσο του μυθιστορήματος. Έτσι προκύπτει το ερώτημα για το πότε αρχίζει το ελληνικό μυθιστόρημα. Αρχίζει, δηλαδή, με τον *Λέανδρο* του Π. Σούτσου, τον *Πολεπαθή* του Παλαιολόγου και την *Ορφανή της Χίου* του Πιτζιπίου, που και τα τρία διεκδικούν τα πρωτόκρια του είδους, ή τελικά αυτές οι αφηγήσεις είναι είτε αμιγώς μυθιστορίες είτε κλίνουν προς αυτή, οπότε δεν μπορούμε να μιλάμε για καθαυτό μυθιστόρημα; Αλλά ας πάρουμε τις εξελίξεις με τη σειρά.

Συνηθίσαμε τα τελευταία χρόνια να μιλούμε για τις “αρχές” της νεοελληνικής πεζογραφίας⁴ και μια τέτοια έμφαση στις αρχές επισκιάζει ενδεχομένως το γεγονός ότι υπήρξε και κάποια συνειδητή προσπάθεια για συνέχεια, ιδιαίτερα με την προβολή της ελληνικής γενεαλογίας του μυθιστορήματος και την επανασύνδεση του νεοελληνικού με το ελληνιστικό.⁵ Μη ερωπαϊκές λογοτεχνίες θα ήταν δύσκολο να διεκδικήσουν την καταγωγή του μυθιστορήματος, είδους κατεξοχήν νεοτερικού και εισαγόμενου στις περισσότερες από αυτές. Στον ελληνικό πνευματικό χώρο, όμως, υπήρξε μια κίνηση που αφοριμάται από τον Κοραή για τη διεκδίκηση των ελληνικών καταβολών του μυθιστορηματικού είδους.

Ο Κοραής στην *Επιστολή του προς 'Αλέξανδρον Βασιλείου* επιχειρεί την ελληνοποίηση του μυθιστορηματικού είδους όχι μόνο ως προς την καταγωγή αλλά και ως προς το όνομα, λέγοντας: «Εἰς ἡμᾶς δέ, φίλε μου 'Αλέξανδρε, τούς Γραικούς, ἐπειδὴ ὄνομα ἀκόμη δὲν ἔλαβον τὰ τουαῦτα, οὐδ' εἶναι δι-

καιον νά δόσωμεν τήν βάρβαρον ὀνομασίαν τοῦ Γραιμοῦ εἰς εἶδος συγγεγήμετος, τό ὅποϊον ἔλαβον οἱ Εὐρώπαιοι ἀπό τοῦς Ἑλληνας, ἢ κἄν ἐγνωρίωμεν ἔκεινους, μένει νά εὐρωμεν ὄνομα κατάλληλον εἰς αὐτό.»⁶ Ὅπως γνωρίζουμε, ο Κοραής προχώρησε στη δημιουργία του νεολογισμοῦ *μυθιστορία*, ο οποίος αντικατέστησε σταδιακά τον όρο *ρομάντσο*, που κυκλοφορούσε το δέκατο ὄγδοο αἰώνα και πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Μοισιδοδάκα το 1761, αν και μαρτυρούνται κάποιες πρωιμότερες εμφανίσεις του όρου.⁷ Τουλᾶχιστον στο επίπεδο του ονόματος, ο Κοραής κέρδισε τη μάχη της ελληνοποίησης του μυθιστορήματος αφού τελικά επιβλήθηκε, αν όχι ο δικός του όρος, ωστόσο ένας παραπλήσιος. Είναι αξιοσημείωτο ότι ὅλοι οι πρώτοι μυθιστοριογράφοι χρησιμοποιούν τον όρο *μυθιστορία* και κατόπιν καθιερώνεται ο όρος *μυθιστόρημα*. Δεν ξέρω αν αυτή η αλλαγή ἔχει σημασία, αλλά καλό είναι να την ἔχουμε υπόψη μας.

Η πιο κρίσιμη πλευρά της μάχης όμως αφορούσε την ουσία και όχι το όνομα, δηλαδή την καταγωγή και το περιεχόμενο. Ο Κοραής καταρχήν προτίνει το δικό του κανόνα βάζοντας στην κορυφή του τα *Αἰθιοπικά* του Ηλιόδωρου και ανασκευάζοντας τον ορισμό του μυθιστορήματος από τον Υέτιο (D. Huet). Η προσπάθεια του Κοραή είναι μια επιχείρηση εξαγνισμού του είδους από τον ερωτισμό, την αναγαστική ηδονή και την αισχρολογία. Ἄλλωστε, οι δύο από τις τρεις διορθώσεις του στον ορισμό του Υέτιου αφορούν το ερωτικό ή ηδονικό στοιχείο. Ἐμμεσα, αν και δέχεται ότι πολλές ελληνιστικές μυθιστορίες εμπεριέχουν αισχρολογίες, ο Κοραής προσπάθησε να επιβάλει έναν διαχωρισμό του μυθιστορήματος σε ηθικό, με ρίζες ελληνικές, και σε αισχρό, που είναι περισσότερο ὀυτικοπρεπές, με ἄλλα λόγια ανάμεσα στον ιδανισμό της μυθιστορίας και το ρεαλισμό του μυθιστορήματος. Η καταδίκη της αισχρολογίας εκ μέρους του δεν οφείλεται απλώς και μόνο σε σεμνοτυφία ή πουριτανισμό. Υποδηλώνει μάλλον το γεγονός ότι η αισχρολογία εκφράζει την παρακμή, κάτι που αφήνει να εννοηθεί με την παρατήρησή του ότι όταν «τά φωτισμένα ἔθνη ἀρχίωσι νά ἡδύνωνται εἰς τὰ αἰσχρά, ἄλλη ἴσως θεραπεία δὲν μένει πλέον δι' αὐτὰ παρά νά ἐπιστρέψωσι καί πάλιν εἰς τήν ἀρχαίαν αὐτῶν βαρβαρότητα»⁸. Επομένως, η ελληνοποίηση του είδους περνάει μέσα από την ηθικοποίηση του. Και όχι μόνο αυτό, αλλά σε μια στιγμή επικείμενης αναγέννησης για το ελληνικό ἔθνος, η μυθιστορηματική αισχρολογία δυνάμιτιζε ακριβώς αυτή την ιδέα της εθνικής προόδου και ανάπτυξης. Έτσι η αντίδραση προς το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα, που εκδηλώνεται τον περασμένο αἰώνα, δεν είναι απλώς και μόνο ηθικολογική, αλλά κυρίως ιδεολογική, και θα μπορούσαμε να πούμε ότι ἔχει τις ρίζες της στη σκέψη του Κοραή, ο οποίος ουσιαστικά επιχειρεί ένα ξαναγράψιμο (μία επαναδιαπραγματεύση) της ιστορίας του μυθιστορήματος και των παραχών του όχι μόνο προς το ελληνικότερο αλλά και προς το ηθικότερο. Ουσιαστικά ο Κοραής παροτρύνει την καλλιέργεια της μυθιστορίας, που ο ιδανισμός της οδηγεί σε ηθική καθαρότητα και ανάπτυ-

ση παρά το μυθιστορηματικό ρεαλισμό, που οδηγεί στη χυδαιότητα και την παρακμή.⁹ Ειμώσως, ο Κοραΐς προτείνει την αντίσταση στο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα προτάσσοντας την ελληνικότητα της μυθιστορίας.

Αυτός που όχι μόνο απηχεί τις απόψεις του Κοραΐ αλλά και τις βάζει σε εφαρμογή είναι ο Ιάκωβος Πατζίτιος. Αρχίζει την προκήρυξη της *Όρφανής της Χίου* ως εξής:

Ἐλάχιστοι Συγγράμματα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων διεσώθησαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ τῶν εἰδῶς ἐκείνων, τὰ ὅποια οἱ μὲν Ἐυρωπαῖοι ὀνομάζουσι Ῥωμανά, οἱ δὲ νεώτεροι Ἑλληνες Μυθιστορίας: εἰς δὲ τὴν Καθολομένην Γλῶσσαν μας, δὲν ἔχομεν ἀκόμη κανέν τοιοῦτον Πρωτότυπον, μολοντά οἱ Πρώτοι αὐτῶν Εἰσηγηταὶ ἦσαν οἱ Ἕλληνες, ὡς ἐκτεταμένως ἀναφέρει ὁ αἰδιμὸς Κοραΐς, εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην Ἐκδοσιν τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου.

Ἐ Περιδότητος οὗτος Κριτικὸς εὐχόμενος εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος τοιοῦτου εἰδους Ἡθικά Συγγράμματα, καὶ ἐξοδεύων τὸν πολύτιμον καιρὸν του εἰς τὸ νὰ κἀμῃ νέαν ἔκδοσιν τῆς ἠθείσεως Μυθιστορίας, τὴν ὅποιαν ἐποτόλισε με ἀξιολόγους Σημειώσεις καὶ Παρατηρήσεις, ἀποδεικνύει ἐναργῶς πόσον ἐγνώριζε τὴν ἀλήθειαν ὅτι, αἱ Ἡθικά Μυθιστορικά εἰσι εἶναι ἀναγκαῖα εἰς ἕκαστον Ἔθνος.¹⁰

Αυτές τις αρχές ο Πατζίτιος όχι μόνο τις διακήρυσσε αλλά και τις πραγματοποίησε. Η *Όρφανή της Χίου*, με το να ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τις προδιαγραφές της μυθιστορίας, αντιπροσωπεύει ακριβώς αυτήν την προσπάθεια για την ανασύνδεση με την ελληνιστική μυθιστορία, την αποκατάσταση της συνέχειας. Μέσω αυτής της συνέχειας δεν ενοείται η ανάπτυξη του μυθιστορηματος αλλά η εμμονή στην ηθική της μυθιστορίας. Μυθιστορικά στοιχεία, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, υπάρχουν και στον *Πολυπαθή* του Παλαιολόγου.¹¹ Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι πώς αυτός ο αρχικός νεοκλασικισμός του μυθιστορηματος δεν βρίσκει συνέχεια, τη στιγμή μάλιστα που ο νεοκλασικισμός φουντώνει σε άλλες εκδηλώσεις του νεοελληνικού βίου. Συμβαίνει μάλιστα το αντίθετο με τα επόμενα έργα του Πατζίτιου και του Παλαιολόγου έχουμε ακριβώς την ερωτική υπονόμευσή του (αν και στον Παλαιολόγο αυτή η υπονόμευση εκδηλώνεται και στον *Πολυπαθή*). Τι ακριβώς μεσολαβεί σε αυτή την απότομη αλλαγή στάσης; Ενώ το ιδεολόγημα της φυλετικής, της ιστορικής και της γλωσσικής συνέχειας κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος, γιατί η ιδέα της μυθιστορηματικής συνέχειας οπισθοδρομεί; Η μήπως η συνέχεια στην πεζογραφία εκφράζεται μέσω άλλων διαύλων λιγότερο εμφανών; Νομίζω τελικά ότι συντελείται μια συγκρουσιακή μετάβαση από τη μυθιστορία, με τις ελληνικές της καταβολές, στο μυθιστόρημα, με τις αντίστοιχες όντικές.

Το μυθιστόρημα, ιδιαίτερα με το ρεαλισμό του περασμένου αιώνα, εξε-

λίσσεται σε είδος κριτικό και επικριτικό της κοινωνίας η οποία το παράγει και την οποία αναπαριστά, ενώ η μυθιστορία είναι περισσότερο είδος εξιδανικευτικό και αφηρημένο. Συχνά επίσης οι συγγραφείς απευθύνονται στη νεολαία και βλέπουν τη συγγραφή ως μέσο πρόδου, αν κρίνουμε από όσα λέει ο Παναγιώτης Σούτσος στην τελευταία παράγραφο του προλόγου του στον *Λεωνόρο*.¹² Τέτοιες προτροπές μπορούν να θεωρηθούν συστατικά περισσότερο της μυθιστορίας, που αποβλέπει στην ηθική πρόοδο και βελτίωση της κοινωνίας, παρά στον κριτικό ρεαλισμό του μυθιστορηματος.

Εξέλλου η μυθιστορία αφορά κυρίως προσωπικές και ιδιωτικές καταστάσεις, πάθη και έρωτες (και για τούτο ίσως είχε και έχει ιδιαίτερη απήχηση στις γυναίκες και ως αναγνώστες αλλά και ως συγγραφείς), ενώ το μυθιστόρημα έχει ως επί το πλείστον δημόσιο και ιστορικό χαρακτήρα, τουλάχιστον τον περασμένο αιώνα.¹³ Μια ανάλογη διάκριση φαίνεται να λανθάνει και σε όσα λέει ο Α.Σ. Καλογεροπούλος στον πρόλογο του μυθιστορηματός του *Όφλωρος*:

Ἀπὸ τὸ ἀνὰ χεῖρας μυθιστόρημα ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ περιμένῃ τοιοῦτον ἀποτελεσμα. Οὐτε περιγραφαὶ τῶν καθ' ἑκάστην ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπαναλαμβάνομένων σκηνῶν, οὔτε ἐξαικονίσεις ἤθων καὶ χαρακτήρων τῶν διαφόρων κοινωνικῶν κλάσεων συναντῶνται ἐν αὐτῷ.

Τούτο ὑπῆρξεν ὑπὲρ τὰς δυνάμεις τοῦ Συγγραφέως, ὡς ἀπαιτοῦν καὶ πείραν τῆς κοινωνίας καὶ μεγάλην τῆς ἀνθρωπίνου καρδίας γνώσιν.

Ἡ προκειμένη ὑπόθεσις ἀφέλις πάθους καὶ αἰσθημάτων ἐκφρασιῶν εἶναι ἄνθος, συλλαχθέν εἰς ἐποχὴν ἐρημώσεως, εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν αἱ κοιλᾶδες καὶ αἱ ἐρημητικαὶ τῶν χειμῶδων ὄχθαι ἀπέλειπον περιουσιῶν εὐδωδίας ἀπὸ τούτων κήπους τῶν πόλεων, τούτους ὁμοίους ἢ δάστυσις εἶχεν ἀποχαιρετήσει.¹⁴

Σε αυτό το απόσπασμα, η πρώτη παράγραφος φαίνεται να προσδιορίζει τις προϋποθέσεις του μυθιστορηματος, ενώ η δεύτερη περιγράφει τη μυθιστορία.

Βέβαια θα αντιτάξει κάποιος ότι ο *Πολυπαθής* είναι δεδονημένα πικαρισκό μυθιστόρημα και ελάχιστα μυθιστορία, όπως και ο *Λεωνόρος* είναι μεταφωτειμένο επιστολικό μυθιστόρημα και όχι μυθιστορία. Δεν θα διαφωνήσω με αυτό τον ισχυρισμό. Έχουμε να κάνουμε κατά την περίοδο αυτή με κείμενα σύνθετα που αξιοποιούν και την απώτερη και την άμεση παράδοση, δεχόμενα ποικίλες προσχώσεις, που ως προς τη δομή όμως παραμένουν περισσότερο μυθιστορίες και ως προς τη μορφή πικαρικά ή επιστολικά ή ακόμη και πολιτικά μυθιστορήματα. Μπορούμε δηλαδή να μιλήσουμε για μία σχέση βίθους και επιφάνειας.

Για να συνεννοούμαστε όμως θα πρέπει να διαγραφούν τα ειδοποιά γνωρίσματα του μυθιστορηματος και της μυθιστορίας, μολοντά και τα δύο είδη είναι ρευστά και η σχέση τους αρκετά στενή.¹⁵ Η κύρια διαφορά τους έγκειται

στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την πραγματικότητα. Το μυθιστόρημα επιδιώκει να αναπαραστήσει την πραγματικότητα ακόμη και στις παραμικρές της λεπτομέρειες με αληθοφάνεια και πειστικότητα και να αναδείξει τα κίνητρα και την ψυχολογική σύνθεση των προσώπων, με αποτέλεσμα αυτά να αποκτούν μεγαλύτερη σημασία από τη δράση και την πλοκή. Αντίθετα, η μυθιστορία προτιμά περισσότερο τη δράση παρά τη διαγραφή των προσώπων αδιαφορώντας για τη διεξοδική περιγραφή της πραγματικότητας και δίνοντας έτσι τη δυνατότητα για μια πιο χαλαρή ή ευκίνητη πλοκή, αλλά και την εισαγωγή ασυνήθιστων και απρόσμενων συμβάντων που προσδίδουν στην αφήγησή μυθική, αλληγορική ή συμβολική χροιά. Γενικά, οι μυθιστορίες αποφεύγουν συνήθως τις πολύπλοκες σχέσεις μεταξύ της κοινωνίας ή του παρελθόντος και των προσώπων των ιδίων, και έτσι αυτά τείνουν να είναι μονοδιάστατα, χωρίς να έχουν την αίσθηση του χώρου. Οι πρωταγωνιστές της έχουν μάλιστα και τον ηθικό αντίποδά τους, όπως συμβαίνει σε όλες σχεδόν τις ελληνικές μυθιστορίες της περιόδου 1830-50.

Η μυθιστορία είναι βασικά μια περιπετειώδης ιστορία αγάπης ή ιπποτικής ανδρείας (η δεύτερη περίπτωση δεν μας αφορά εδώ) με σκοπό την τρέψη και την ηθική ωφέλεια (το *dulce et utile* που επαναλαμβάνουν αρκετοί Έλληνες πεζογράφοι της εποχής). Αφορά κυρίως τη δράση των προσώπων και όχι τις δεδομένες συνθήκες, χαρακτηριζόμενη άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό από αφέλεια, επιθανότητα, υπερβολή και φαντασία, σε αντίθεση με το μυθιστόρημα, που εμφανίζεται πιο προσγειωμένο και λογοκρατούμενο, ασχολούμενο κυρίως με το κοινωνικό, το οικιακό και το καθημερινό.¹⁶ Επίσης η μυθιστορία είναι χρονικά στάσιμη και τα πρόσωπα δεν γηράζουν, ενώ το μυθιστόρημα βασίζεται στη χρονική ανάπτυξη. Η μυθιστορία επίσης ρέπει προς το μελόδραμα και το ειδύλλιο, γινώσματα που της προσδίδουν ευκολότερα τη χροιά του "ρομαντικού".

Ο κόσμος της μυθιστορίας, προπαντός της ελληνιστικής, βρίθεται από απαγωγές, δραπετεύσεις, αιχμαλωσίες, αναγνωρίσεις, παροδικές μεταμορφώσεις, φαινομενικούς θανάτους και άλλες περιπέτειες που η μία ακολουθεί την άλλη με καταπληκτική ευκολία και ταχύτητα.¹⁷ Τα συστατικά της μυθιστορίας χαρακτηρίζονται εν γένει από αυτοτέλεια και απροσδιοριστία μη διαθέτοντας συγκεκριμένες χωροχρονικές διασυνδέσεις, ενώ ο συνθετικός της άξονας είναι η ιδέα της δοκιμασίας. Στην ελληνιστική μυθιστορία οι πρωταγωνιστές είναι νέοι, χωρίς διαφορές ως προς την κοινωνική τους θέση, αμοιβαία ερωτευμένοι, που η αγάπη τους καταλήγει σε γάμο. Υπάρχει δηλαδή ένας συμμετρικός έρωτας ανάμεσα σε κοινωνικά ισότιμους πρωταγωνιστές και πρωταγωνίστριες που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην όλη διάρθρωση των ρόλων, γιατί δεν διακρίνονται σε ενεργητικό για τον πρωταγωνιστή και παθητικό για την πρωταγωνίστρια.¹⁸ Οι ηρωίδες, λοιπόν, δεν μειονεκτούν στην ελληνιστική μυθιστορία ούτε αναλαμβάνουν το ρόλο του θύματος. Έτσι ο ήρω-

ας δεν έρχεται ηρωικά να τις σώσει, εφόσον κάτι τέτοιο θα ανέτρεπε τη συμμετρία της όλης αφήγησης, και ως εκ τούτου δεν υπάρχουν ηρωικές πράξεις ή διασώσεις ούτε εξέλιξη χαρακτήρων.¹⁹

Αυτή η συμμετρία της ελληνιστικής μυθιστορίας από τους ρομαντικούς χρόνους μέχρι τη σύγχρονη μυθιστορία/ρομάντο σταδιακά ανατρέπεται υπέρ του πρωταγωνιστή και μεταβάλλεται σε μια μεταβατική σχέση πάθους ανάμεσα σε ένα ζευγάρι με ανόμοια κοινωνική θέση, ηλικία και εξουσία. Αξίζει να σημειωθεί η παρατηρήσει κανείς και τα εμπόδια που χωρίζουν το ερωτευμένο ζευγάρι. Στην ελληνιστική μυθιστορία είναι κυρίως η ατυχία και η περιπέτεια, ενώ όσο βαδίζουμε προς το δέκατο ένατο αιώνα με την εμφάνιση του καπιταλισμού τα εμπόδια είναι κυρίως η οικονομική και κοινωνική ανισότητα.

Το ελληνιστικό μυθιστόρημα με τους μοναχικούς ταξιδιώτες του που ψάχνουν για τις αγαπημένες τους εκφράζει τη μοναξιά του ατόμου σε έναν αναστασιο και κατακερματισμένο κόσμο, όπως ο ελληνιστικός.²⁰ Άλλωστε, οι περιπετειώδεις ιστορίες απαιτούν την απουσία συμβατικών κοινωνικών δεσμών, ενώ το μυθιστόρημα στηρίζεται σε αυτές. Η μυθιστορία, λοιπόν, φαίνεται να εκφράζει περισσότερο το μοναχικό άτομο (αν κρίνουμε από το πλήθος των αναφορών στην ερημία και τη μοναξιά των πρωταγωνιστών), ενώ το μυθιστόρημα το ρόλο του ατόμου μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Επομένως, η μετάβαση από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα στην Ελλάδα αντιστοιχεί και στην προσπάθεια μετάβασης από το ατομικό προσωπολογικό, από τη φατριαστική εγωπάθεια ή τη μεμονωμένη ατομική προσπάθεια στην οικοδόμηση του έθνους-κράτους.

Στην περίοδο 1830-50 ως μυθιστορίες μπορούν να χαρακτηρισθούν τα ακόλουθα κείμενα: *Ο Λεάνδρος* (1834) του Πατριώτη Σούτσου, *Ο Ξερόστος του 1831* (1835) του Αλέξανδρου Σούτσου, *Η Όρφανή της Χίου* (1839) του Ιάκωβου Γ. Πιτζιτίου, *Ο Μεγαλλής* (1840) του Γεωργίου Δ. Ροδοκανάκη, *Ο Θέρεσανδρος* (1847) του Επαμεινώνδα Φραγκούδη και *Ο Πολυπαθής* (1839) του Γρηγορίου Παλαιολόγου, που έχει, όπως είπα, αρκετά μυθιστορικά στοιχεία χωρίς να περιορίζεται σε αυτά. Ο Παλαιολόγος επενδύει το μυθιστορικό σκελετό της αφήγησής του με διάφορα υλικά, παρμένα είτε από το πικαρικό μυθιστόρημα είτε από τους μοραλιστές συγγραφείς και τον Βολταίρο. Ο ήρωάς του, ο Φαβίνης, είναι άλλωστε ο μόνος από όλα τα βασικά πρόσωπα αυτών των αφηγήσεων που φτάνει σε ώριμη ηλικία.

Σε όλα αυτά τα κείμενα οι πρωταγωνιστές είναι νέοι, αλλά το ειδύλλιο τους συναντά ποικίλα εμπόδια που τους οδηγούν σε περιπέτειες. Οι μυθιστορίες της περιόδου 1830-50 διατηρούν ως ένα βαθμό την ερωτική συμμετρία και αμοιβαιότητα της ελληνιστικής μυθιστορίας, μολονότι αυτή δεν εκφράζεται στους τίτλους τους, εφόσον προτιμάται το όνομα του νέου (με την εξαίρεση της *Όρφανής της Χίου*) και όχι τα ονόματα και των δύο μελών του ζευγα-

ριού. Η συμμετρία, ωστόσο, δηλώνεται ακολουθώντας το ελληνιστικό πρότυπο, με τα φιλικά δίδυμα που συναντούμε σε όλες σχεδόν τις μυθιστορίες της περιόδου: Ευλαλία-Κορηλία, Αλέξανδρος-Στέφανος (*Η Όρφανή της Χίου*), Κοραλία-Ευφροσύνη, Λεάνδρος-Χαρίλαος (*Ο Λεάνδρος*), Θέρσανδρος-Δημήτριος, Ελένη-Ευανθία (*Ο Θέρσανδρος*), Εξόριστος-Νικηστράτος (*Ο Εξόριστος του 1831*).

Με εξαιρεση όμως την *Όρφανή της Χίου*, η οποία βρίσκεται πιο κοντά στο αρχαίο μυθιστορικό πρότυπο από όλα τα αφηγηματικά κείμενα της περιόδου και είναι μάλλον ηθικότερη από το πρότυπό της, αφού δεν έχουμε αναφορές σε σεξουαλική σχέση των ηρώων, υπάρχουν και κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η κυριότερη αφορά το τέλος, το οποίο δεν είναι αίσιο με το γάμο των δύο πρωταγωνιστών αλλά οικτρό και ανυξής γι' αυτούς. Συνήθως η ηρωίδα πεθαίνει και ο ήρωας αυτοκτονεί. Και εδώ βλέπουμε ότι, αν και το τέλος μπορεί να απηχεί την αμιόσφαιρα και το μελοδραματικό στοιχείο του ρομαντισμού, διατηρεί όμως μια στοιχειώδη ισότητα ρόλων ανάμεσα στο ζεύγος των εραστών. Η αφήγηση, δηλαδή, δεν καταλήγει σε μια συνθήκη κατάκτησης ή υποταγής, αλλά στο θάνατο αμοφτέρων.

Θα το καταλάβουμε αυτό καλύτερα αν συγκρίνουμε αυτά τα κείμενα με τη *Λυγερή* (1890) του Καρκαβίτσα. Εκεί το εμπόδιο στον έρωτα της Ανθής με τον Βρανά είναι κυρίως κοινωνικό και οικονομικό, ενώ ο αντίζηλος, ο Νικόλός Πικόπουλος, δεν είναι καθόλου νέος, αλλά μεσόκοπος. Η σχέση της Ανθής με τα ανδρικά πρόσωπα του έργου δεν είναι ισότιμη, αλλά σχέση υποταγής όταν παντρεύεται τον Πικόπουλο και επέρχεται η αφομοίωσή της. Η διαφορά ανάμεσα στον ατίθασο και αδιάλλακτο νεανικό έρωτα των μυθιστοριών της περιόδου 1830-50 και στο μετασχηματισμό της Λυγερής σε μια υποτακτική και πειθήνια σύζυγο ίσως δείχνει και τη διαφορά ανάμεσα στην αγριότητα ή στη στατική ισότητα της μυθιστορίας και στην ανισότητα ή στη χαρακτηριστική εξέλιξη του μυθιστορήματος. Ο αναγνώστης της *Λυγερής* μπορεί να τη δει ως θύμα, τις ηρωίδες όμως του *Λεάνδρου* ή του *Φλώρου* θα δυσκολευτεί να τις δει έτσι.

Το εμπόδιο εδώ δεν είναι τόσο η τύχη²¹ ή κοινωνική ανισότητα (με την εξαιρεση ίσως του *Θέρσανδρου*) όσο κάποιο τρίτο πρόσωπο. Στον *Λεάνδρο*, λόγω του ότι η Κοραλία είναι παντρεμένη, είναι ο σύζυγός της (αν και η παρουσία του δεν είναι αισθητή)²², στον *Εξόριστο* είναι ο αντραστής Αυγερινόπουλος, στον *Φλώρο* είναι ο πατέρας της Χαίδως και η Εμινέ, ενώ στον *Μεγαλή* ο αρραβωνιάς της Αρισταίας με τον Νικόλαο. Από αυτήν την άποψη τόσο η *Όρφανή της Χίου* όσο και ο *Πολυπαθής* διαφέρουν κάπως, γιατί το εμπόδιο σε αυτές τις αφηγήσεις δεν είναι τόσο κάποιος σύζυγος ή εραστής αλλά η κακοτυχία. Γι' αυτό, άλλωστε, όντας πιο κοντά στην καλύτερη παράδοση της μυθιστορίας, τελειώνουν με την ένωση των πρωταγωνιστών: του Αλέξανδρου και της Ευλαλίας και του Φαβίνη και της Ρωζάνδρας, που ζουν

επιτυχισμένοι και δεν πεθαίνουν ή αυτοκτονούν, όπως οι ήρωες των άλλων μυθιστοριών της περιόδου.²³

Η μυθιστορία βασικώς εκπληρείται τρεις σκοπούς: δομικό (λειτουργεί ως συνεκτικός σκελετός), συγκινησιακό-διεγερτικό (συμπάθεια και ενδιαφέρον του αναγνώστη για την τύχη του ζευγαριού) και συγκρουσιακό (εισάγει πάθη και αντιθέσεις). Ο *Εξόριστος του 1831*, μολοντί λιγότερο μυθιστορικό έργο σε σχέση με άλλα της εποχής, μπορεί να χρησιμοποιήσει ως καλό παράδειγμα για να δούμε πώς λειτουργούν οι τρεις αυτοί σκοποί.

Το πεζογράφημα αυτό του Σούτσου έχει μυθιστορικό κορμό (ο έρωτάς του Εξόριστου με την Ασπασία) που επενδύεται περισσότερο με πολιτική προπαγάνδα και λιγότερο με σάτιρα.²⁴ Χωρίς όμως αυτό το σκελετό, το αφηγηματικό οικοδόμημα δεν θα μπορούσε να σταθεί ούτε η αίσθηση της αφηγηματικής πλοκής θα μπορούσε να καλλιεργηθεί. Όσο και αν φαίνεται ως πρόσχημα πολιτικής σκοπιμότητας ή ως άλλοθι για την ανωνυμία του πρωταγωνιστή, το μυθιστορικό στοιχείο είναι η πιο ζωτική συνθήκη για τη λειτουργία της αφήγησης. Ο Σούτσος, βέβαια, το εισάγει κάπως καθυστερημένα, εφόσον από το τρίτο κεφάλαιο αρχίζει ουσιαστικά η μυθιστορία, αν και ο αναγνώστης πιο πριν συναντά κάποιες αναφορές στην Ασπασία και τον Αυγερινόπουλο. Μέχρι όμως το τέταρτο κεφάλαιο το αφήγημα είναι κατεξοχήν πολιτικό, όπως συμβαίνει και στα επόμενα κεφάλαια (ΣΤ, Ζ, Η), όπου πάλι το μυθιστορικό στοιχείο είναι ισχνό. Αυτές οι εκλεκτικές ενέσεις μυθιστορικού υλικού ενισχύουν τη θεωρησή του ως δομικού συστατικού. Το κείμενο του Σούτσου είναι αναμφισβήτητα πολιτικό, η αφηγηματικότητά του όμως είναι άμεσα συντηρημένη με τη μυθιστορικό του υπόστρωμα, διότι διαφορετικά δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αφήγημα παρά μόνο ως πολιτική διακήρυξη.

Αν και ο *Εξόριστος του 1831* είναι ένα από τα πρώτα πεζογραφήματα με θέση, το μυθιστορικό στοιχείο μετριάξει την αίσθηση της προγραμματικότητας. Ο Αλ. Σούτσος προσπαθεί να ισορροπήσει τα ενδιαφέροντα του ευαίσθητου αναγνώστη με αυτά του φιλεγματικού, ενδιαφερόμενου κυρίως για την πολιτική, όπως διαφαίνεται από την ακόλουθη δικαιολογητική παρέμβαση: «Ημείς μέ ἄραυαν δυσφάσεσκειαν σᾶς ἀφίνομεν, καί σπεφόμεθα πρὸς τοὺς φιλεγματικούς ἀναγνώστας μας, ὅσοι ὄλιγον φροντίζουν περὶ τρυφερῶν αἰσθημάτων καί, ὡς αὐτοὶ λέγουν, μόνην τῶν ἐρωμένων ἔχουν τὴν Πολιτικὴν... Εἰς τὰς προσαγὰς σᾶς λοιπόν, Κύριοι Πολιτικοί!»²⁵ Το μυθιστορικό θέμα εξάπτεται και την περιέργεια των αναγνώστων αλλά και κινεί τη συμπάθειά τους προς το δοκιμαζόμενο Εξόριστο.

Εκτός από τη θυμική διέγερση του αναγνώστη, το μυθιστορικό στοιχείο συμβάλλει και στην ανάπτυξη συνειδησιακών διλημάτων και συγκρουσιακών καταστάσεων. Εξυπηρετεί λοιπόν και αυτήν τη σκοπιμότητα: να αναπτύξει δηλαδή στην καρδιά και τη συνείδηση του πρωταγωνιστή το δίλημμα για την προτεραιότητα του έρωτα ή του χρέους προς την πατρίδα, το οποίο με τη

σειρά του προσδίδει ένταση και δραματικότητα στην αφήγηση λειτουργώντας συνάμα ηθικοπολιτικά. Το στοιχείο της πάλης είτε μεταξύ αισθήματος και ηθικής/χρέους είτε μεταξύ συναισθήματος και παρίδας ενυπάρχει σε αρκετές μυθιστορίες της περιόδου 1830-50²⁶ και μπορεί να συνοψιστεί στο σχήμα: ιδανικό /ερωτικό /αισθηματικό vs κοινωνικό /ηθικό /κανονιστικό.

Σε γενικές γραμμές, οι μυθιστορίες αυτής της περιόδου παρουσιάζουν τρία βασικά και ως ένα σημείο αλληλένδετα χαρακτηριστικά. Το πρώτο αφορά την αντικοινωνικότητα τους και τον αναχωρητισμό των ηρώων. Αρκετοί από αυτούς θέλουν να ξεφύγουν από τα δεσμά της κοινωνίας και να επιστρέψουν στη φυσική ειδυλλιακή ζωή. Η κοινωνία θεωρείται διεφθαρμένη, «αρσενον δαμάζον τούς δόας της» (*Ο Λέανδρος*, σ. 12), χαμερπής για τις ραδιουργίες της (*Ο Θέρεσανδρος*, σ. 20) ενώ οι πόλεις χαρακτηρίζονται φυλακές (*Ο Λέανδρος*, σ. 4, *Ο Ξερόστας του 1831*, σ. 120). Μαζί με την επιθυμία επιστροφής στη φύση και στον αγροτικό βίο,²⁷ μακριά από την τύρβη των πόλεων, εκδηλώνεται και μια θρηνητική αναπόληση της παρελθούσης ευτυχίας και της παιδικής αθωότητας.²⁸ Η απάρνηση του κοινωνικού παρόντος και των εγκοσμίων και ο αναχωρητισμός στην ειδυλλιακότητα της φύσης και του παρελθόντος αποβλέπουν συνήθως στην αναζήτηση της γαλήνης της ταρμαμένης ψυχής, αλλά ενίοτε εκφράζουν και τη δυσαρέσκεια με την τρέχουσα πολιτική και κοινωνική κατάσταση. Αν η φύση ταυτίζεται με την ελευθερία ή την αναζωογόνηση²⁹ και τροφοδοτεί τη φαντασία,³⁰ η ερημία ταυτίζεται με την αρετή, την αθωότητα και τη γαλήνη.³¹ Η ερημία είναι και χώρος τιμωρίας, εξιλέωσης και εξαγνισμού, ιδίαιτερα με την ιδέα της καταφυγής σε Μοναστήρι.³² Αυτή η διάθεση για απομάκρυνση από την τύρβη των πόλεων και της κοινωνίας μπορεί να απηχεί τόσο τις απόψεις του Ρουσσώ όσο και τον αρκαδισμό των αρχαίων μυθιστοριών.

Το δεύτερο κοινό γνώρισμα είναι το στοιχείο της περιπλάνησης ή της περιήγησης, το οποίο είναι έντονο (αν και σε κάποιες περιπτώσεις δοσμένο επιγραμματικά) σε όλες σχεδόν τις μυθιστορίες της περιόδου 1830-50, όπως και στις μυθιστορίες της αρχαιότητας. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ορισμένα κείμενα η περιπλάνηση γίνεται στην Ανατολή (*Η Ξοφάνη της Χίου*, *Ο Φλώρος*) ενώ σε άλλα (*Ο Ξερόστας του 1831*) στην Ευρώπη. Στην *Ορφανή της Χίου* ο Αλέξανδρος αναζητώντας την Ευλαλία και τον Στέφανο περιπλανιέται από το Αλγέρι στην Αλεξάνδρεια, στην Κρήτη, στη Σμύρνη, στην Περούσια, στην Αντιόχεια, στη Ρόδο, στη Σύμη, στην Κάρπαθο, για να καταλήξει στη Ζάκυνθο. Ο Φλώρος περιπλανιέται στην Ιωνία, τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, χωρίς αυτές οι περιπλανήσεις να περιγράφονται, εκλαμβάνονται όμως ως παιγνίδι της τύχης: «καί ἐγώ πάντοτε τῆς τύχης καί τῶν περιστάσεων παιγνιον περιπλανώμενος εἰς μακρινάς καί ξένας χώρας» (σ. 27). Διευκολύνοντας την απομάκρυνση εκτονώνει τον έρωτα λειτουργώντας παραμυθητικά. Η Κορναλία, για παράδειγμα, συμβουλεύει τον Λέανδρο να επιχειρήσει οδοιπορίες για

«ἐπὶ τῆ λησιμονίῃσι (σ. 36), ἐνῶ ὁ Ξερόστος «ἐξίτητε ἀνακούφιαν εἰς τὰς συνέχεις περιπλανήσεις, αἵτινες, κρατούσαι εἰς κίνησιν τό σῶμα, φέρουσιν ἀνάπαυξάν εἰς τὴν ἀπηυδημένην ψυχῆν» (σ. 66). Αφού περιήλθε με το φίλο του Νικήτο στο μεγάλο μέρος της Ευρώπης (Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία) γυρίζει απογοητευμένος από τις «ἐκνευρωσιμένας καὶ μονοτόνους κοινωνίας» στην Ελλάδα, την οποία περιέρχεται ως εξόριστος, καταλήγοντας στην Κωνσταντινούπολη.

Οι περιηγήσεις αναστέλλουν ενίοτε και τη δράση, όταν μάλιστα συνοδεύονται από αναμνήσεις ηρωικών κατορθωμάτων των Ελλήνων. Αυτό συμβαίνει κυρίως στο δεύτερο μέρος του *Θέρεσανδρου* που τιτλοφορείται «Περιήγησις» και στο οποίο ο Θέρεσανδρος ξεκινώντας από την Κύπρο περιηγείται νησιά του Αιγαίου, τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Αθήνα, την Πελοπόννησο και το Μεσολόγγι. Στον *Θέρεσανδρο* και στον *Λέανδρο* οι περιηγήσεις καλύπτουν κυρίως τον ελλαδικό χώρο, μολονότι στον πρώτο αναφέρεται ότι ο ομώνυμος ήρωας επισκέφτηκε την Τροία, ενώ στο δεύτερο πήγε στις Κυθωνίες, στη Σμύρνη και την Ερεσσό. Στα δύο αυτά κείμενα η περιήγηση, με την επίσκεψη των αντίστοιχων χώρων, δίνει την αφορμή για ιστορικές αναδρομές από την αρχαιότητα ως την ελληνική επανάσταση και ίσως αυτό να είναι ένας από τους λόγους που αυτά τα πεξογραφήματα μαζί με τον *Ξερόστα του 1831* προσέχτηκαν περισσότερο από άλλα, όπως η *Ορφανή της Χίου* ή ο *Φλώρος*, τα οποία από την άποψη της πλοκής υπερτερούσαν.³³ Η απουσία εμφανών αρχαιοελληνικών ή ηρωικών αναφορών καθώς και η παρουσία μουσουλμάνων γυναικών ως δρώντων προσώπων ίσως εξηγούν την παραμέληση των δύο τελευταίων κειμένων από την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας. Η περιήγηση, ακόμη, λειτουργεί και ως στοιχείο διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών, κρίνοντας από το παράδειγμα της Ευφροσύνης προς τον Χαρίλαο, το φίλο του Λέανδρου: «Πόσον εὐτυχῆς εἶναι οἱ ἄνδρες, δυνάμενοι νὰ ἐκθέσωσι τὴν ζοὴν των εἰς τούς πολέμους καὶ νὰ περιηγηθῶσιν. Ἄλλ' αἱ γυναῖκες! Ἡ ὑπαρξίς των στέκει ἀκίνητος ἐνώπιον τῆς δυστυχίας. Μαγεύριον ἀτελεύτητον!» (σ. 99).

Το μοτίβο της περιπλάνησης συνδέεται με το τρίτο γενικότερο χαρακτηριστικό αυτών των μυθιστοριών: το χρονότοπο τους.³⁴ Όπως και στις ελληνιστικές μυθιστορίες, η χρονική εξέλιξη είναι μηδαιμινή,³⁵ σχεδόν ανυπαρκτή, ο χρόνος της δράσης τείνει να είναι παροντικός και στατικός και σε αυτό συντελεί και η επιστολική μορφή ορισμένων από αυτά τα κείμενα. Άλλωστε παλαιότεροι μελετητές έχουν ήδη υποστηρίξει ότι η δράση είναι ενίοτε υποτυπώδης.³⁶ Αντίθετα το χωρικό τους ανάπτυγμα είναι αρκετά ευρύ με τις περιπλανήσεις των ηρώων μέσα και έξω από τον στενά ελλαδικό χώρο.

Αυτό που παρατηρείται γύρω στο 1850 είναι η βαθμιαία αλλαγή χρονότου με τη χρονική εμβάθυνση στο παρελθόν (ιστορικό μυθιστόρημα) και τον περιορισμό του χώρου δράσης, ο οποίος γίνεται πιο συγκεκριμένος, περισσό-

τερο ελληνικός και ιστορικά βεβαρημένος. Ένδειξη αυτής της αλλαγής χρονοτύπου είναι η καλλιέργεια του απομνημονεύματος και της αυτοβιογραφίας (*Λοιπής Λάρας*). Διαδραματίζεται, δηλαδή, ένα πέρασμα από τον περιπετειώδη χρονότοπο της μυθιστορίας στον αυτοβιογραφικό και ιστοριογραφικό χρονότοπο του μυθιστορήματος.

Τα κείμενα που βρίσκονται στο μεταίχμιο της μετάβασης από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα είναι ο *Ζωγράφο*ς του Παλαιολόγου και ο *Πίθηκος Ξούθ* του Πετζίτιου. Ίσως έτσι μπορεί να εξηγηθεί και γιατί το κείμενο αυτό έμεινε ημιτελές, αφού ο Πετζίτιος επιχειρεί ένα μεγάλο άλμα από τη μυθιστορία σε κάτι εντελώς καινούριο και αδιεμφόρωτο για την Ελλάδα: το μυθιστόρημα. Ας μην ξεχνούμε επίσης ότι ο *Πίθηκος Ξούθ* είναι το μόνο κείμενο της περιόδου 1830-1850 που δεν αξιοποιεί το «πατρών» της μυθιστορίας, δηλαδή το ερωτικό ζευγάρι και τις αντιξοότητες της σχέσης τους.

Στον *Ζωγράφο* επίσης το ίδιο σχήμα είναι υποβαθμισμένο στα πρώτα κεφάλαια, εφόσον η έμφαση δίνεται στο θεατρισμό της κοινωνίας και μόνο αργότερα αναπτύσσεται περισσότερο. Ίσως ο Παλαιολόγος ξεκινά αρχικά με μυθιστορηματική πρόθεση, την οποία συνδυάζει καθ' οδόν με μυθιστορηκή πλοκή (κεφ. Ζ'), είτε λόγω του ότι δεν μπορεί να την ολοκληρώσει αλλιώς είτε γιατί πιστεύει ότι το υποέκπωμα της μυθιστορίας θα βοηθούσε περισσότερο το σκοπό του.³⁷ Επίσης και στα δύο κείμενα η χρονική διάρκεια της δράσης (με αναφορά σε συγκεκριμένες χρονολογίες) είναι περισσότερο αναπτυγμένη από άλλα αφηγηματικά κείμενα, με εξαίρεση βέβαια τον *Πολυταθή*, όπου η ιδέα του χρόνου είναι μάλλον κυκλική παρά γραμμική.

Ό,τι επίσης παρατηρείται στις νεοελληνικές μυθιστορίες είναι οι ισχνοί διάλογοι, που συνιστούν στοιχείο εκ των *ων ουκ άνευ* του μυθιστορήματος, γιατί μέσω αυτών εκφράζεται συχνά το κοινωνικό και ιστορικό στίγμα των προσώπων. Ουσιαστικά μόνο με τον *Ζωγράφο* και τον *Πίθηκο Ξούθ* εισάγονται οι ζωντανοί και ιδιωτικοί διάλογοι στη νεοελληνική πεζογραφία. Μια πρόσθετη ένδειξη ότι αυτά τα δύο κείμενα σηματοδοτούν την αρχή του νεοελληνικού μυθιστορήματος.³⁸ Επίσης, αν δεχτούμε ότι το μυθιστόρημα είναι η αφήγηση που αποτυπώνει την εξέλιξη ενός υποκειμένου, τέτοια εξέλιξη δεν έχουμε στις μυθιστορίες που προανέφερα: ενυπάρχει εν σπέρματι όμως στον *Ζωγράφο* και στον *Πίθηκο Ξούθ* είτε με τη μεταμορφωση και τον ηθικό εξαγνισμό των πρωταγωνιστών είτε με την αλλαγή των ονομάτων τους λόγω της νεοπολιτικής τους νοοτροπίας κλπ. Ακόμη, ό,τι ξεχωρίζει το μυθιστόρημα ως είδος είναι το χιούμορ, όχι με τη μορφή της σατιρας όσο της ειρωνείας, και αυτά τα δύο κείμενα ξεχωρίζουν αυτή την περίοδο για το λεπτό και σαρκαστικό τους χιούμορ, κάτι που λείπει από τις μελαγχολικές μυθιστορίες.

Η μελαγχολική διάθεση της μυθιστορίας δεν μπορούσε να ελκύσει ανώματες όσο το διασκεδαστικό στοιχείο του μυθιστορήματος, πράγμα που υπαινίσσεται και ο Παντολάβος υπερασπιζόμενος τον Παλαιολόγο: «Εάν

έχουμε χαρακτήρες κομικούς και άστειους, ούτοι νομίζω ευχαριστούν περισσότερο τους άναγνώστας, παρά οι σοβαροί και μελαγχολικοί, οι όποιοι, μεταδίδοντες εις τήν φαντασίαν, σφίγγουν τήν καρδίαν των άκροατών.»³⁹ Σε αυτό το κείμενο υπάρχει ένα από τον *Ζωγράφο* διαγράφεται αδρά μια χαρακτηριστική διάκριση, η οποία δεν είναι άσχετη με τη διάκριση μυθιστορίας και μυθιστορήματος.

Βέβαια, το μυθιστορικό στοιχείο στον *Ζωγράφο* είναι αυτό που συνέχει τελικά την αφήγηση, εφόσον το μυθιστορηματικό είναι υποανάπτυκτο, αποτελούμενο κυρίως από μια σειρά «εικονογραφιών» της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Αθήνας, χωρίς όμως το απαραίτητο αφηγηματικό κίνητρο και ερμώ. Ο έρωτας του Φιλάρету και της Χαρίκλειας όχι μόνο συνέχει και προωθεί την αφήγηση αλλά κινεί και το ενδιαφέρον των αναγνωστών. Επομένως, η ροπή προς τη μυθιστορία δεν είναι τελείως ασυμβίβαστη με την προσέλευση του αναγνώστη. Αρκετοί πεζογράφοι της εποχής φαίνεται να νοιάζονται για το αν θα κρατήσουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών ή θα τους κοιμήσουν. Ένα αποτελεσματικό αντίδοτο στην αναγνωστική ανία και υπνηλία είναι η μυθιστορική περιπέτεια, λειτουργώντας ως το καλύτερο αντιστάθμισμα στην αρχή πεζότητα και σοβαρή ανάλυση των κοινωνικών θεμάτων, συνιστώντας παράλληλα και την καλύτερη διέξοδο σε έναν κόσμο νεανικό, ενάρετο και πολλαπλό υποσχόμενο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να δικαιολογηθεί και η ακόλουθη στροφή του αφηγητή στον *Ζωγράφο*.

‘Αλλ’ άφκετά περί ‘Αρχηγών έπιγείων και καταχθονίων εδρέθησαν, και βλέπω ότι οι άκροαταί μου ήρχισαν νά βαρύνονται τήν ήθολογίαν του Βασιλείου, και τήν σατανολογίαν του Διορθέου. Φοβούμενος λοιπόν μή καταχρασθώ τήν μακροθυμίαν των, άρχίζω τήν διήγησιν των περιστατικών του Φιλάρετου, όστις είναι τό πρώτον πρόσωπον τής ιστορίας ταύτης. ‘Ελπίζω δέ ότι αι έφεξής εικονογραφίαι νά διώξουν όλίγον τόν ύπνον, όστις θεαίως έκνυρίευσε τούς άστειοφίλους άναγνώστας.⁴⁰

Στον *Ζωγράφο* λανθάνει η διάκριση μυθιστορίας και μυθιστορηματος, εκφραζόμενη εν μέρει και από τους δύο αφηγητές: τον ανώνυμο, ένα είδος προσοπωτείου του ίδιου του συγγραφέα, και τον Φιλάρετο, που αναλαμβάνει τη σκυτάλη της διήγησης όταν αυτή υπεισέρχεται στο ερωτικό της θέμα: «Τού ντευθεν δέ άφίνω τόν Φιλάρετον νά διηγηθή τούς έρωτας και τά συμβάντα του, και νά εξακολουθήση τήν ιστορίαν ταυτην· διότι εγώ δέν έχω τήν έπιτηδειότητα νά έφφραζώ άκριδώς, τά όποια δέν αισθάνομαι ερωτικά αισθήματα».⁴¹ Αυτή η αυτοσυνείδηση του ανώνυμου αφηγητή εκφράζεται και νορμότερα, αναγνωρίζοντας έμμεσα ότι στο κείμενο συνυπάρχουν δύο θέματα: το πεζό-πολιτικο-κοινωνικό και το ιδανικό-ερωτικό, που απαιτούν δύο διαφορετικούς αφηγητές.⁴² Μια ανάλογη διάσταση συναντούμε και στη στιχομυθία του Φιλάρετου,

εμφε ελλαδικός και ιστορικά βεβαρημένος. Ενδειξη αυτής της αλλαγής χρονόπου είναι η καλλιέργεια του απομνημονεύματος και της αυτοβιογραφίας (Λουκίης Λόρας). Διαδραματίζεται, δηλαδή, ένα πέραςμα από τον περιπετειώδη χρονότοπο της μυθιστορίας στον αυτοβιογραφικό και ιστοριογραφικό χρονότοπο του μυθιστορητήματος.

Τα κείμενα που βρίσκονται στο μεταίχμιο της μετάβασης από τη μυθιστορία στο μυθιστορητήμα είναι ο Ζωγράφος του Παλαιολόγου και ο Πίθηκος Ξούθ του Πιτζιπίου. Ίσως έτσι μπορεί να εξηγηθεί και γιατί το κείμενο αυτό έμεινε ημιτελές, αφού ο Πιτζιπίος επιχειρεί ένα μεγάλο άλμα από τη μυθιστορία σε κάτι εντελώς καινούριο και αδιαμόρφωτο για την Ελλάδα: το μυθιστορητήμα. Ας μην ξεχνούμε επίσης ότι ο Πίθηκος Ξούθ είναι το μόνο κείμενο της περιόδου 1830-1850 που δεν αξιοποιεί το «πατρών» της μυθιστορίας, δηλαδή το ερωτικό ζευγάρι και τις αντιξοότητες της σχέσης τους.

Στον Ζωγράφο επίσης το ίδιο σχήμα είναι υποβαθμισμένο στα πρώτα κεφάλαια, εφόσον η έμφαση δίνεται στο θεατρικό της κοινωνίας και μόνο αργότερα αναπτύσσεται περισσότερο. Ίσως ο Παλαιολόγος ξεκινά αρχικά με μυθιστορηματική πρόθεση, την οποία συνδυάζει καθ' όδον με μυθιστορητική πλοκή (κεφ. Ζ'), είτε λόγω του ότι δεν μπορεί να την ολοκληρώσει αλλιώς είτε γιατί πιστεύει ότι το υπόπωμα της μυθιστορίας θα βοηθούσε περισσότερο το σκοπό του.³⁷ Επίσης και στα δύο κείμενα η χρονική διάρκεια της δράσης (με αναφορά σε συγκεκριμένες χρονολογίες) είναι περισσότερο αναπτυγμένη από άλλα αφηγηματικά κείμενα, με εξαίρεση βέβαια τον Πολυπαθή, όπου η ιδέα του χρόνου είναι μάλλον κυκλική παρά γραμμική.

Ότι επίσης παρατηρείται στις νεοελληνικές μυθιστορίες είναι οι ισχυροί διάλογοι, που συνιστούν στοιχείο εκ των *ων ουκ άνευ* του μυθιστορητήματος, γιατί μέσω αυτών εκφράζεται συχνά το κοινωνικό και ιστορικό στίγμα των προσώπων. Ουσιαστικά μόνο με τον Ζωγράφο και τον Πίθηκο Ξούθ εισάγονται οι ζωντανοί και ιδιωτικοί διάλογοι στη νεοελληνική πεζογραφία. Μια πρόσθετη ένδειξη ότι αυτά τα δύο κείμενα σηματοδοτούν την αρχή του νεοελληνικού μυθιστορητήματος.³⁸ Επίσης, αν δεχτούμε ότι το μυθιστορητήμα είναι η αφήγηση που αποτυπώνει την εξέλιξη ενός υποκειμένου, τέτοια εξέλιξη δεν έχουμε στις μυθιστορίες που προανέφερα: ενυπάρχει εν σπέρματι όμως στον Ζωγράφο και στον Πίθηκο Ξούθ είτε με τη μεταμόρφωση και τον ηθικό εξογνισμό των πρωταγωνιστών είτε με την αλλαγή των ονομάτων τους λόγω της νεοπλουτικής τους νοοτροπίας κλπ. Ακόμη, ό,τι ξεχωρίζει το μυθιστορητήμα ως είδος είναι το χιούμορ, όχι με τη μορφή της σάτιρας όσο της ειρωνείας, και αυτά τα δύο κείμενα ξεχωρίζουν αυτή την περίοδο για το λεπτό και σαρκαστικό τους χιούμορ, κάτι που λείπει από τις μελαγχολικές μυθιστορίες.

Η μελαγχολική διάθεση της μυθιστορίας δεν μπορούσε να ελκύσει ανωνώστες όσο το διασκεδαστικό στοιχείο του μυθιστορητήματος, πράγμα που υπαινίσσεται και ο Παντολάβος υπερασπιζόμενος τον Παλαιολόγο: «Εάν

δεν θα χωμακτῆρας κομικούς και ἀστείλους, οὔτοι νομίζω εὐχαριστοῦν περισσό- τεραν τοὺς ἀναγνώστας, παρὰ οἱ σοδαροὶ καὶ μελαγχολικοὶ, οἱ ὅποιοι, μεταδι- δύναντες ἕως τὴν φαντασίαν, σφίγγουν τὴν καρδίαν τῶν ἀκροατῶν.»³⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, η οποία δεν είναι άσχετη με τη διάκριση μυθιστορίας και μυθιστορη- τῆτος.

Βέβαια, το μυθιστορικό στοιχείο στον Ζωγράφο είναι αυτό που συνέχει τελικά την αφήγηση, εφόσον το μυθιστορηματικό είναι υποανάπτυκτο, αποτε- λεύμενο κυρίως από μια σειρά "εικονογραφιών" της πολιτικής και κοινωνι- κῆς ζωῆς της Αθήνας, χωρίς όμως το απαραίτητο αφηγηματικό κίνητρο και κέρφό. Ο έρωτας του Φιλάρετου και της Χαρίκλειας όχι μόνο συνεχίζει και προ- σέχει την αφήγηση αλλά κινεί και το ενδιαφέρον των αναγνωστών. Επομένως, η ροπή προς τη μυθιστορία δεν είναι τελείως ασυμβίβαστη με την προσέκκυ- ρση του αναγνώστη. Αρκετοί πεζογράφοι της εποχῆς φαίνεται να νοιάζονται για το αν θα κρατήσουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών ή θα τους κοιμήσουν. Ένα αποτελεσματικό αντίδοτο στην αναγνωστική ανία και υπνηλία είναι η μυθιστορική περιπέτεια, λειτουργώντας ως το καλύτερο αντιστάθμισμα στη ριχή πεζότητα και σοβαρή ανάλυση των κοινωνικών θεμάτων, συνιστώντας παράλληλα και την καλύτερη διεξοδο σε έναν κόσμο νεανικό, ενάρετο και αλλά υποσχόμενο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να δικαιολογηθεί και η εκδόλουθη στροφή του αφηγητή στον Ζωγράφο.

Ἄλλ' ἀρχετὰ περὶ Ἀρχηγῶν ἐπιγείων καὶ καταχθονίων ἐξδέθησαν, καὶ ἔλεπτο ὅτι οἱ ἀκροαταὶ μου ἤρχισαν νὰ δαφύνωνται τὴν ἠθολογίαν τοῦ Βασιλείου, καὶ τὴν σατανολογίαν τοῦ Δωροθέου. Φοβούμενος λοιπὸν μὴ καταχρασθῶ τὴν μακροθυμίαν των, ἀρχίζω τὴν διήγησιν τῶν περιστα- τικῶν τοῦ Φιλαρέτου, ὅστις εἶναι τὸ πρῶτον πρόσωπον τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Ἐλπίζω δὲ ὅτι αἱ ἐφεξῆς εἰκονογραφαὶ νὰ διώξουν ὀλίγον τὸν ἴπνον, ὅστις δεδαίως ἐκυρίευσεν τοὺς ἀσπειροφίλους ἀναγνώστας.⁴⁰

Στον Ζωγράφο λανθάνει η διάκριση μυθιστορίας και μυθιστορητήματος, εκφραζόμενη εν μέρει και από τους δύο αφηγητές: τον ανώνυμο, ένα είδος προσοπισίου του ίδιου του συγγραφέα, και τον Φιλάρετο, που αναλαμβάνει τη συνολική της διήγησης όταν αυτή υπαισέρχεται στο ερωτικό της θέμα: «Τού- τεπιθεν δέ αφίνω τόν Φιλάρετον νά διηγηθῆ τούς ἔρωτας καὶ τὰ συμβάντα του, καὶ νά ἐξακολουθήσῃ τὴν ἱστορίαν ταύτην· διότι ἐγὼ δέν ἔχω τὴν ἐπιτηδειότη- τα νά ἐκφραζῶ ἀκριβῶς, τὰ ὅποια δέν αἰσθάνομαι ἐρωτικά αἰσθήματα.»⁴¹ Αυτή η αυτοσυνειδηση του ανώνυμου αφηγητή εκφράζεται και νορίτερα, αναγνωρί- ζοντας ἔμμεσα ότι στο κείμενο συνυπάρχουν δύο θέματα: το πεζό-πολιτικο- κοινωνικό και το ιδανικό-ερωτικό, που απαιτούν δύο διαφορετικούς αφηγη- τῆς.⁴² Μια ανάλογη διάσταση συναντούμε και στη στιχομοβία του Φιλαρέτου,

που πιστεύει ότι ο αληθής έρωσ οδηγείται από την αρετή, με τον εξάδελφό του Σωτήριο, ο οποίος διακρίνεται από στυγή θηλυμανία και παρατηρεί στο συνομιλητή του για τις ιδέες του ότι «τοιούτους έρωτας άπαντώντων είς τάς Ἀγγλικάς μυθιοτορίας παρά είς τόν κόσμον». ⁴³ Διαπιστώνουμε και πάλι μια υφέρπουσα αντιπαράθεση μεταξύ ιδανικού (μυθιστορικού) και πραγματικού (μυθιστορηματικού).

Ο Παλαιολόγος με τον *Ζωγράφο* επιχειρεί να συνδυάσει το μυθιστορικό με το μυθιστορηματικό στοιχείο και μέχρις ενός βαθμού τα καταφέρνει, γιατί ακριβώς πρόκειται για ένα φιλελεύθερο ορθολογιστή που δεν παραγωγίζει τις απαιτήσεις του κοινού του. Η αφήγησή του, όντως, συνδυάζει στοιχεία μυθιστορίας, με την περιπετειώδη δοκιμασία και την τελική εντυχιωμένη ένωση των δύο ερωτευμένων, αλλά και μυθιστορηματικά περιστατικά, όπως η εξωσυζυγική σχέση της Πηνελόπης ή το προμελετημένο έγκλημα εναντίον του Ιακώβου, σχέδόν πρωτόγνωρα για την ελληνική πεζογραφία.

Και μετά το 1850 η μυθιστορία επιβιώνει σε αρκετά καίμενα. ⁴⁴ Ο *Θάναος Βλέκας* (1855), για παράδειγμα, ακολουθεί σε γενικές γραμμές το σχήμα της μυθιστορίας με τον αγνό και αμοιβαίο έρωτα της Ευφροσύνης και του Θάμου, με τις περιπέτειές τους και τον άτυχο τελικό θάνατό τους. Ο Καλλιγάς επενδύει τον αφηγηματικό του κομβία με την κοινωνική κριτική και τις αναφορές του στο πρόβλημα της ληστείας και της κατανομής των γαιών, αλλά τούτο δεν πρέπει να συσκοτίζει τη μυθιστορική υφή της αφήγησής του. Αν και ο *Θάναος Βλέκας* εΐθισται να θεωρείται ως το πρώτο ρεαλιστικό μυθιστόρημα, εντούτοις κυκλοφορεί σε μια μεταβατική περίοδο που επιτρέπει στα μυθιστορικά στοιχεία να συνυπάρχουν με τα μυθιστορηματικά (ψήγματα ρεαλισμού και κοινωνικής κριτικής), συνεχίζοντας κατά κάποιο τρόπο την παράδοση του *Εξόριστου του 1831* και του *Ζωγράφου*. Στα καίμενα αυτά, καθώς και στον *Πύθικο Ξουθ*, διαγράφεται η δύσκολη όσμωση και η διακριτή συνύπαρξη δήμοστος και ιδιωτικού, εξωστρεφούς κοινωνικής κριτικής και ερωτικής εσωστροφείας, πολιτικής καταγγελίας και αφέλους, διασκεδαστικής διήγησής. ⁴⁵ Το αφηγηματικό καίμενο που αντιστέκεται συνειδητά στην παράδοση της μυθιστορίας είναι η *Πάπισσα Ιωάννα* (1866) του Ροΐδη. Συνιστά την κατεξοχήν ελληνική αντι-μυθιστορία με την έννοια ότι εκμεταλλεύεται τις μυθιστορικές αρχές, με το να τις παραδεί ταντόχρονα και να τις υπονομεύει ειρωνικά, κάτι φροσκά που είχε αρχίσει με τον *Δον Κιχώτη* (1605-1615) διακόστια πενήντα πέρπτου χρόνια πριν.

Οι μυθιστορίες τις οποίες συζήτησα ανωτέρω μπορούν να θεωρηθούν ως ο ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στις έμμετρες μυθιστορίες του Π. Σούτσου *Οδαιπάρος* (1831) και του Αλ. Ραγκαβή *Δήμος και Ελένη* (1827) και του μεταγενέστερου νεοελληνικού μυθιστορημάτος. Αυτές οι έμμετρες μυθιστορίες με τα σπαρακτικά τους παραλληλήματα, τα "φάσματα" και τις αυτοκτονίες διαθέτουν πληθωρικότερο ρομαντικό πάθος και στοιχεία με βορωνική χροιά, όπως η αι-

μομείζια, που δεν απαντούν στις πεζές. Και αυτές όμως με τη σειρά τους βασίζονται γενικά στο σχήμα και τα άλλα γνωρίσματα της μυθιστορίας. Βέβαια, όπως τόνισα και προηγουμένως, τα ελληνικά αφηγηματικά καίμενα στα οποία αναφέρθηκαν είναι προϊόντα προσχώσεων και οσμώσεων καθιστώντας έτσι τις σφαείς διακρίσεις δύσκολες, αν όχι επικίνδυνες: παρόλα αυτά πιστεύω ότι η μετάβαση από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα μπορεί να διαγραφεί καθαρά.

Διαγράφοντας τη μετάβαση από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα κατά τον περισμένο αιώνα στην Ελλάδα, δεν έχω την πρόθεση να παραβλέψω τις δυτικές επιρροές (Γκαίτε, Φόσκολος, Λεσάζ κ.ά.) στα έργα αυτής της περιόδου όσο να αναδείξω τους μέχρι τώρα αδιόρατους δεσμούς της πεζογραφίας των μέσων του δέκατου ένατου αιώνα με την ελληνική παράδοση της μυθιστορίας όπως αυτή καλλιεργήθηκε από την αρχαιότητα ως και τη μεταβυζαντινή περίοδο. ⁴⁶ Το πλέον έκτεμα μιας τέτοιας εναλλακτικής και ενδεχομένως ελληνοκεντρικής προσέγγισης έγκειται στο γεγονός ότι αποφεύγει να ερμηνεύσει τα ελληνικά λογοτεχνικά φαινόμενα της περιόδου 1830-50 ως καθυστερημένες αντιδράσεις σε δυτικά ως επί το πλείστον ερεθίσματα. Ίσως ο μόνος που έχει περισσότερη σχέση με τη δυτική ιπποτική μυθιστορία παρά με την ελληνική και είναι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ιδιαίτερα με τον *Αυθέντη του Μωρέως* (1850), έργο το οποίο δεν πρέπει να αξιοποιεί μόνο τη μυθιστορική τέχνη του Walter Scott, αλλά και άλλες δυτικές μυθιστορίες.

Στη μεταβατικότητα, άλλωστε, από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα μπορεί να αποδοθεί εν μέρει και το ελληνικό ενδιαφέρον για τον Walter Scott, ο οποίος επιχειρεί ακριβώς το συνδυασμό μυθιστορίας και ιστορίας, αξιώνοντας για την επιτυχία της ιστορικής μυθιστορίας δύο προϋποθέσεις: ποιητική φαντασία και αυστηρή προσήλωση στο χαρακτήρα και στα ήθη της αναριστιμένης εποχής, μια μορφή δηλαδή ιστορικού ρεαλισμού. ⁴⁷ Κάθε επιτυχμένου μυθιστοριογράφος, έγραφε ο Scott, ⁴⁸ είναι και ποιητής, και ως εκ τούτου η μυθιστορία συντηρούσε ακριβώς αυτή την ποιητική φλέβα ή φαντασία. Η σχέση μυθιστορίας και ποίησης είναι εμφανής τόσο από τα όσματα που συναντούμε στις νεοελληνικές μυθιστορίες όσο και από τη ρητορική ποιητικότητα των περιγραφών. ⁴⁹

Έλος, συνηθίσαμε να παραλληλίζουμε την ελληνική πεζογραφία με τις δυτικοευρωπαϊκές, εντούτοις η πορεία της από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα θυμίζει μια ανάλογη πορεία, με διαφορετικά όμως αποτελέσματα, μιας άλλης λογοτεχνίας, της αμερικανικής, που τον περασμένο αιώνα καλλιεργήσε και αυτή τη δική της εκδοχή της μυθιστορίας (ιδιαίτερα με τον Nathaniel Hawthorne αλλά κι άλλους). ⁵⁰ Αλλωστε η αμερικανική πεζογραφία τον περασμένο αιώνα δεν ήταν άγνωστη στους Έλληνες ομοτέχνους, αν θυμηθούμε τις αναφορές στον Κουπέρο (J.F. Cooper) της ελευθέρας Αμερικής (*Λεανδρος*).

Τα ερωτήματα όμως με τα οποία θα ήθελα να κλείσω, αφήνοντας τα μετέωρα, είναι αν η ελληνική πεζογραφία μετά τον Ροΐδη αξιοποίησε τη μυθιστο-

ρία, όπως συνέβη με την αγγλική, λόγω χάρη, στην οποία η μυθιστορία επιβίωσε ανανεωμένη φυσικά ποικιλοτρόπως από τον H.G. Wells και τον Joseph Conrad μέχρι τον *Μικρό Κόσμο* (*Small World*) του David Lodge, ή αν ο Ροϊδής της έδωσε τη χαριστική βολή και επιβίωσε μόνο σε λαϊκά πεζογραφήματα (παραλογεχνία) ή ενδεχομένως στο μυθιστόρημα της εφηβείας (*Ερωία, Ταξίδι με τόν Έσπερο, Λεωνής κ.ά.*) και στον Καζαντζάκη.⁵¹ Αναρωτιέμαι μάλιστα μήπως η απαρύμιλλη επιτυχία του Καζαντζάκη εκτός Ελλάδας οφείλει κάτι και στη λανθάνουσα μυθιστορική του φλέβα, που κάνει τους ήρωές του εξοπραγματικούς και υπερφυσικούς.⁵² Μήπως τελικά ο ελληνικός αφηγηματικός λόγος εγκαταλείποντας τη μυθιστορία και συνάμα τη διασκεδαστική της πρόθεση, της έδωσε την ευκαρία να αναβιώσει σε άλλες καλλιτεχνικές φόρμες, σαν τον κινηματογράφο, που αξιοποίησε στο έπακρο τη μελοδραματική και εμπορική της πτυχή, αν κρίνουμε από την αμείωτη μέχρι σήμερα επιτυχία των ελληνικών ταινιών της δεκαετίας του '60; Η παρακμή της μυθιστορίας συνοδεύτηκε εν τέλει από μια παράλληλη ακμή του μυθιστορηματος ή η ελληνική κοινωνία υπήρξε ήκιστα μυθιστορηματική, αρνούμενη να κοιτάξει όρμημα και διερευνητικά τον εαυτό της στον καθρέφτη, μολονότι υποτίθεται ότι είχε απαλλαγεί από τον αφελή ιδανισμό της μυθιστορίας; Αυτές όμως οι απορίες μιάς πάνε μακριά, αλλά δείχνουν και πόσο αναγκαία είναι πια μια θεωρία ή μάλλον θεωρίες για την ανάπτυξη του αφηγηματικού λόγου στην Ελλάδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Σε αυτή την προοπτική μπορεί να ενταχθεί το άρθρο μου «A telling absence: The Novel in the Ionian Islands», *Journal of Mediterranean Studies*, vol. 4, no 1, 1994, σσ. 73-82. Αν επίσης σκεφτούμε τον αριθμό των πεζογραφημάτων που έφερε τελευταία στο φως η έρευνα και το γεγονός ότι στην Αθήνα το 1843 έβγαιναν 26 εφημερίδες, το 1853 γίνονται 35 και το 1873 φθάνουν τις 72 (βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια: Ιδεολογίες και Νοστροπίες στην Ελλάδα το 1830-1880*, Μνήμων 1993, σ. 145), τότε και η σύνδεση της ανάπτυξης του μυθιστορήματος με το μορφωτικό επίπεδο και την έντυπη παραγωγή θα πρέπει να επανεξεταστεί.

² Σοφία Ντενίστη, *Το Ελληνικό Ιστορικό Μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα: Καστανιώτης 1994.

³ Η Gillian Beer υποστηρίζει ότι οι λέξεις "μυθιστορία" και "ρομαντικό" συνδέονται στενά. Στην Αγγλία και τη Γερμανία του δέκατου όγδοου αιώνα, "ρομαντικό" σημαίνει κυρίως "κάτι που μπορεί να συμβεί στη μυθιστορία", ενώ στα γαλλικά η αντίστοιχη λέξη είναι romanesque (Gillian Beer, *Romanesque*, London: Methuen 1970, σ. 59). Βλ. επίσης και τη γνώμη του Northrop Frye ότι είναι δύσκολο να συσχετίσει κανείς το Ρομαντισμό με το μυθιστόρημα και ότι η συμβολή του στο χώρο της πεζογρα-

φως, παίρνει περισσότερο τη μορφή της μυθιστορίας (βλ. «The Drunken Boat: The Revolutionary Element in Romanticism» στο *Romanticism Reconsidered*, επιμ. Northrop Frye, New York: Columbia University Press 1963, σ. 11.

⁴ Βλ. Νάσος Βαγενάς, «Οι άρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους», (1988) *Η Ειρωνική Γλώσσα*, Αθήνα: Στιγμή 1994, σσ. 187-198, Σοφία Ντενίστη, «Τά ες άρχές της πεζογραφίας μας», *Ο Πολίτης*, τεύχος 109, Νοέμβριος 1990, σσ. 55-63 και Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Οι πρώτες άρχές της δημόδους Νεοελληνικής Πεζογραφίας», *Παλιμνήστον*, τεύχ. 13, περίοδος Β', 1993, σσ. 247-257.

⁵ Σε ένα πρόσφατο βιβλίο (*Greek Fiction: The Greek Novel in Context*, επιμ. J.R. Morgan & Richard Stoneman, London: Routledge 1994) εξετάζεται η εξέλιξη της ελληνικής μυθιστορίας στο γενικότερο πλαίσιο της καταληγόντας σε ένα επιλογικό κριτήριο για τη συνέχεια της μυθιστορίας στο Βυζάντιο. Μέχρι τώρα δεν έχει τονιστεί ότι αυτή η συνέχεια δε σταματάει στο Βυζάντιο αλλά συνεχίζεται ως τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή που παρατηρείται η πτώση του ενδιαφέροντος για τις αρχαίες μυθιστορίες στην Ευρώπη. Αν επίσης λάβουμε υπόψη τις ανατολικές ελληνιστικές και βυζαντινών μυθιστοριών (*Αιθιοπικά*, 1790, *Τά κείθ' Υσμύην και' Υσμύριαν*, 1791, *Τά Πομενικά*, 1792 και *Τά κατ' Ανθίαν και' Αθροκόμην*, 1793) που γίνονται από Έλληνες εκδότες (Γλυκής, Λαμπανιζιώτης, Βενιότης) στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, τότε η άποψη του Mario Vitti για ανεπαρκή παράδοση δεν ευσταθεί τελείως (βλ. Mario Vitti, "The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century", *The Greek Novel ADI-1985*, επιμ. Roderick Beaton, London: Croom Helm 1988, σσ. 3-10).

⁶ Αδαμαντίου Κοραή, «Τά ες τήν έκδοσιν (1804) τών Αιθιοπικών του 'Ηλιούδω-φου Προλεγόμενα (Επιστολή προς' Αλέξανδρον Βασιλείου)», *Προλεγόμενα στους 'Αρχαίους' Έλληνες Συγγραφείς και' Η Αποδοιογραφία του*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. 1986, σ. 5. Βλ. επίσης Vincenzo Rotolo, «Ο Κοραής και τό άρχαίο μυθιστόρημα», στα *Ιστορικά του Συνεδρίου: «Κοραής και Χίος»*, τόμος Α', Αθήνα 1984, σσ. 55-65.

⁷ Απόστολος Σαχίνης, *Θεωρία και άγνωστη Ιστορία του Μυθιστορηματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1992, σ. 12.

⁸ Α. Κοραή, *όπ. παρ.*, σ. 7.

⁹ Ο Α. Διαμαντόπουλος στο άρθρο του «Περί του όρισμού της μυθιστορίας (Roman)» (*Αποθήκη τών 'Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, Νοέμβριος 1848, αρ. 17, σσ. 243-246) συνεχίζει την κριτική του Κοραή κατά του ορισμού του Υέτιου, μολονότι προτιμά τελικά τη διατήρηση της επωνυμίας *Ρωμανά* αντί της μυθιστορίας. Αξιοσημείωτα όμως είναι όσα λέει για την ωφέλεια και την ηδονή των αναγνωστών: «Η Μυθιστορία κατά τόν 'Υέτιον σκοπόν έχει και κύριον αντικείμενον τήν ωφέλειαν και τήν ηδονήν τών αναγνωσκώντων.» Ας υποθέσωμεν λαόν τυνα διεφθαρμένον και ούτως άπολέσαντα τήν του καλού αίσθησιν, ώστε να μόν ηδύνηται εϊμή εϊς τήν άνήγωνσιν αίσγρων διηγημάτων, ως τά Μιλησιακά, τά όποια ήρεσκον εϊς τούς Ρωμαιούς, κατά τας άρχάς της διαφθορας των, οί μύθοι του Βοκακίου και τά παρόμοια: ό ποιητής ό έχων κύριον σκοπόν τήν ηδονήν τών αναγνωσκώντων, όφείλει

διά να αφέσκη να έκθέτη τοιαύτα άσμενα, άκολάστου φαντασίας γεννήματα· διότι άλλως τά πονήματά του δέν είναι Μυθιστορίαί κατά τόν όρισμόν του Ύγιτου. Όστις εύφράνεται εις τοιούτου είδους συγγράμματα τής άθλιότητος κατεστάθής έλεεινών έρμιαον» (σ. 244).

¹⁰ Η προκήρυξη αναδημοσιεύεται από τον Φίλιππο Ηλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών 1983, σσ. 90-91 και από τον Απόστολο Σαχίνη, *όπ. παρ.*, σσ. 35-37.

¹¹ Βλ. Henri Tonnet, «Οί γαλλικέσ επιδράσεις στον Πολυταθή του Γρ. Παλαιολόγου» στο *Ό Πολυταθής*, επιμ. Άλκη Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, σ. 182* και Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Έλληνικός Ζηλόδικος»: *Ό Πολυπαθής του Γρ. Παλαιολόγου*, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1991, σ. 305. Βέβαια στον πρόλογό του «Πρός τό κοινό» ο Παλαιολόγος δηλώνει ότι «δέν περιωρίσθην να περιγράψω τούς έρωτες μόνον του Ήρωός μου, ως οί πλείότεροι Μυθιστοριογράφοι» (σ. 1), δήλωση που μπορεί να ερμηνευθεί ως προσπάθεια υπέρβασης της μυθιστορίας.

¹² «Ό νεολαία τής Έλλάδος, διά σέ γράφο. Λάθε άνατροφήν ύγιεστέραν, και όψου μετ' ένθουσιασμού εις τό στάδιον τής εύφύιας, αϊσίως άνοιγόμενον σήμερον. Μέχρι τίνος ή Έλλάς θέλει μένει όπως τών πεφωτισμένων έθνών; ή Έλλάς ή προορισθείσα να είναι πρόδρομος πάσης μεγάλης ιδέας, και παντός γενναίου έργου;» (*Ό Λέανδρος*, 1834, σ. δ'). Και ο Σούτσος συνεχίζει απευθυνόμενος πάλι στη νεολαία ζητώντας της να φέρει εις «έκβάσειν» τον φωτισμόν της Ελλάδος που άφησε ανολοκλήρωτο η δική του απαυδήμένη γενιά. Στους νέους και στις νέες απευθύνεται με συμβουλευτικό τρόπο και ο Πιτζιπίος στην *Όρφανή τής Χίου* (Αθήνα: Ίδρυμα Ουράνη 1995, επιμ. Α. Τζιόβας, σσ. 135, 157-58).

¹³ Αυτή είναι και μια από τις χαρακτηριστικές διαφορές των μυθιστορημάτων της Austen από του Scott, όπως την επιστημαίνει ο Gary Kelly, *English Fiction of the Romantic Period 1789-1830*, London: Longman 1989, σ. 141.

¹⁴ Α. Σ. Καλλίλογοπουλου, *Ό Φλώρος*, Έν' Αθήνας 1847, σσ. ε-στ.

¹⁵ Βέβαια η διάκριση της μυθιστορίας από το μυθιστόρημα αμφισβητείται από πολλούς που θεωρούν και τις δύο μορφές αφήγησης ως μυθιστορήματα. Για παράδειγμα, ο Lennard J. Davis, *Factual Fictions: The Origins of the English Novel*, (New York: Columbia University Press 1983), που προτείνει και μια ενδιαφέρουσα διάκριση μεταξύ των δύο, διαφωνεί με την άποψη ότι το μυθιστόρημα προέκυψε σταδιακά απο τη μυθιστορία και υποστηρίζει τη στενή σχέση ανάμεσα στο μυθιστόρημα και στο δημοσιογραφικό λόγο. Βλ. επίσης Geoffrey Day, *From Fiction to the Novel*, London: Routledge & Kegan Paul 1987 και Michael McKeon, *The Origins of the English Novel*, Baltimore: The Johns Hopkins University 1987, σσ. 52-59.

¹⁶ Σύμφωνα με την Gillian Beer (*Romance*, όπ. παρ., σ. 12) το μυθιστόρημα ασχολείται κατέσοχήν με την αναπαράσταση και την ερμηνεία του γνωστού κόσμου, ενώ η μυθιστορία με το να φέρει στην επιφάνεια τα κρυφά όνειρα αυτού του κόσμου, και ως εκ τούτου έχει πάντοτε να κάνει με την εκπλήρωση επιθυμιών.

¹⁷ Βλ. M.M. Bakhtin, "Forms of Time and of the Chronotope in the Novel" στο *The Dialogic Imagination*, επιμ. Michael Holquist, Austin: University of Texas Press 1981, σ. 101.

¹⁸ Βλ. David Konstan, *Sexual Symmetry: Love in the Ancient Novel and Related Genres*, Princeton: Princeton University Press 1994.

¹⁹ Βλ. M.M. Bakhtin, *όπ. παρ.*, σ. 90.

²⁰ Η μυθιστορία άνθησε σε περιόδους ραγδαίων αλλαγών: ελληνιστική περίοδος, Ελλάδα του δωδέκατου αιώνα, Ελισαβετιανή Αγγλία, τέλη δέκατου όγδοου αιώνα. Αν έρχομε, λοιπόν, ότι το διάστημα 1830-1850 ήταν περίοδος σοβαρών ανακατατάξεων για την Ελλάδα, τότε ίσως μπορούμε να εντοπίσουμε έναν από τους λόγους άνθησης της μυθιστορίας αυτό το διάστημα.

²¹ Ας λάβουμε, ωστόσο, υπόψη ότι στον *Λέανδρο* του Π. Σούτσου η Κοραλία γράφει προς τον αγαπημένο της: «Η σιδηρά Είμαρμένη μάς απέχώρισε διά φραγμών άβυσσίων» (σ. 36).

²² Σε κάποιο σημείο αναφέρεται ότι αρχικά τον Λέανδρο και την Κοραλία τους χώρισε το μίσος των γονέων τους (*Ό Λέανδρος*, σ. 103).

²³ Και το τέλος του *Ζωγράφου* μοιάζει με εκείνο της *Όρφανής τής Χίου*, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι και σε αυτό το κείμενο επιβιώνει η μυθιστορία, αν κρίνουμε και από τις αναφορές στην Είμαρμένη (*Ό Ζωγράφος*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ίδρυμα Ουράνη 1989, σσ. 133, 135, 147, 261, 287).

²⁴ Ο Σούτσος φαίνεται να επιδιώκει την ισοροπία των συστατικών της αφήγησης του, αν κρίνουμε από την ακόλουθη αναφορά στους αναγνώστες του: «Έδώ επέλειπεν ό Έξόριστος την ιστορίαν του. Άλλ' έν τούστω άναγνώσταί μου τινές με σίγηρα χασμώμενον από νυσταγμόν με διακόπτουν λέγοντες. Μή τούσαν έρωτικώς πάσαν Κύριε συγγραφέυ τού Έξορίστου. Δέν καταβαίνεις όλίγον άπό τά ύπερβα και απειρηκότητος εις τά ήθη και εις τά συμβάντα τής Έλλάδος; Δέν φαιδρύνεις και μίαν στιγμήν τό μέτωπόν σου με τόν σατυρικών γέλωτα, παριστών τά πρόσωπα και τά πράγματα τού καιρού;» (*Άλεξάνδρου Σούτσου, Ό Έξόριστος τού 1831*, επιμ. Λουκία Δρούλια, Αθήνα: Ίδρυμα Ουράνη 1994, σ. 123).

²⁵ *Ό Έξόριστος του 1831*, όπ. παρ., σ. 186-7.

²⁶ Βλ. *Ό Λέανδρος*, σσ. β', 36, *Ό Φλώρος*, σσ. 79-80, και *Ό Έξόριστος τού 1831*, σ. 204.

²⁷ «Εύτυχία τις (έν εις την γην υπάφοχη) είναι εις τούς ζώντας μόνον τόν άγροικόν διόν μακράν από πολιτικών θορύβων» (*Ό Λέανδρος*, σ. 58), «Αγροτικέ τριώλιε διε» (*Ό Θέρεσανδρος*, σ. 19).

²⁸ Βλ. *Ό Θέρεσανδρος*, σσ. 4, 28 και Γεωργίου Δ. Ροδοκανάκη, *Ό Μεγακλής ή ό άτυχής έρως*, Έν Έριμουπόλει 1840, σσ. 65, 75.

²⁹ «Είς τούς κόλπους τής φύσεως, εις τά έρημικά δάση, κερθαίνει νέαν ζωήν ό άνθρωπος» (*Ό Έξόριστος τού 1831*, σ. 76).

³⁰ «Και πού άλλο, εις ποίον άλλο μέρος εύρίσκει τροφήν ή φαντασία ειμή όπου και ή μεγάλη φύσις;» (*Ό Θέρεσανδρος*, σ. 20).

³¹ «Εἰς τὴν ἐρημίαν ὁ ἀνθρωπος ζῆ μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ μετὰ τοῦ θεοῦ του» (*Ὁ Λέανδρος*, σ. 44, βλ. καὶ σ. 119) καὶ «Μόνη ἡ ἐρημία, αἱ πεδιάδες, τὰ ἄλση, οἱ λευκῶνες κατοικούντι ἀπὸ τὴν ἀρετὴν, ἀπὸ τὴν ἀθωότητα» (*Ὁ Θέρεσανδρος*, σ. 20).

³² Βλ. *Ἡ Ὁρφανὴ τῆς Χίου*, σ. 236, *Ὁ Φλόρος*, σσ. 114, 180, *Ὁ Ἐξόριστος τοῦ 1831*, σ. 140, *Ὁ Λέανδρος*, σ. 43. Στον *Ζωγράφου* ο ἐγκλεισμός τῆς Χαρίκλειας σε μοναστήρι εἶναι καταναγκαστικός, ἀν καὶ ἡ ἴδια κωρίτερα εἶχε σκεφτεῖ νὰ καταφύγει σε μοναστήρι (σ. 262).

³³ Ὁ Καλογερόπουλος στον *Φλόρο* δείχνει νὰ αποφεύγει τὶς ἀναφορὲς σε ἀνδραγαθίες καὶ επικεντρώνει τὴν προσοχὴ του στον ἥρωα: «Δὲν πρόκειται νὰ ψάλωμεν ἐνταῦθα τὴν πτώσιν τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης πόλεως. Μακρὰν τοῦ νὰ ἐγγίξωμεν τῆς Ἐποποιίας τὰ ὄρια, μακρὰν τοῦ νὰ ὀνομαζώμεν στρατηγούς, ν' ἀριθμῶσωμεν στρατούς, νὰ περιγράψωμεν μάχας, δὲν θέλωμεν διηγηθῆ παρ' ὅσα ἔχουσι σχέσιν μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἥρωός μας, ἐπευχόμενοι εἰς ἄλλους ὑπὸ ἐπιθήσῃν εὐτυχεστέρου ἄστρου γεννηθέντας νὰ λαμπρύνωσι τῆς νέας μας ἱστορίας τὰ ἔργα» (σ. 43).

³⁴ Για τὴν ἔννοια καὶ τὶς ποικίλες μορφές χρονοτόπου βλ. M.M. Bakhtin, «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel» στο *The Dialogic Imagination*, ὁπ. παρ., σσ. 84-258.

³⁵ Στον *Λέανδρο*, ἡ δράσι, δηλαδή τὸ διάστημα ἀνταλλαγῆς τῶν ἐπιστολῶν Λέανδρου, Χαρίλαου, Κοραλίας καὶ Εὐφροσύνης, διαρκεῖ ἀπὸ τὶς 13 Δεκεμβρίου 1833 ἕως τὶς 4 Ἀπριλίου 1834 καὶ στον *Μεγαλῆ* ἀπὸ τὶς 31 Μαΐου 1838 ἕως τὴν 1 Μαΐου 1839.

³⁶ Ὁ Ἀπόστολος Σαχίνης, γὰ παράδειγμα, υποστηρίζει γὰ τὸν *Λέανδρο* ὅτι «δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ δράση» καὶ γὰ τὸν *Ἐξόριστο τοῦ 1831* ὅτι «δὲν ἔχει δράση» (*Τὸ Νεοελληνικὸ Μυθιστόρημα*, Αθήνα: Γαλαξίας 1971, σσ. 39 καὶ 44 ἀντίστοιχα).

³⁷ Ὁ Ἀλκης Ἀγγέλου στὴν εἰσαγωγή του στον *Ζωγράφο* παρατηρεῖ σχετικὰ: «Μὲ τὸν Ζωγράφο, συνεπῶς, ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη ἰσορροπία τοῦ ἑρωτικοῦ μὲ τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο, ἔχουμε τὴν παρουσία ἑνὸς φαινομένου τὸ ὁποῖο στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἔχει πάρει τὸ ὄνομα "ἀνάμειξη ἀπὸ ὕψος"» (ὁπ. παρ., σ. 25).

³⁸ Το ἐρώτημα γὰ τὸ ποιο εἶναι τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ μυθιστόρημα θὰ πρέπει νὰ ξαναθεθῆ. Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς καὶ ὁ Ἀλκης Ἀγγέλου, οἱ δύο κορυφαῖοι μελετητὲς του νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, θεωροῦσαν ἀπὸ παλιά, καὶ ιδιαίτερα ὁ πρῶτος, τὰ *Φιλοθέου Πάρινα* (σύνταξη γύρω στα 1718, ἐκδόση 1800) του Ν. Μαυροκορδάτου, ἀν ὄχι τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ μυθιστόρημα, ὁποσδήποτε ὅμως τὴν πρώτη νεοελληνικὴ ἀπόπειρα γὰ διαμόρφωση μυθιστορηματικοῦ εἶδους (Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ἰκαρος 1972, σ. 101). Ἄλλοι μελετητὲς θεωροῦσαν εἴτε ὡς πρῶτο μυθιστόρημα τὸν *Λέανδρο* (1834) του Π. Σούτσου, με βάση χρονολογικὰ κυρίως κριτήρια, εἴτε ἀπέδωσαν στον *Παπαρέγα* του Κοραῆ τὸν τίτλο του «πρῶτου νεοελληνικοῦ ἀφηγηματος» (Κ. Στεργιόπουλος, *Περὶ ἀμείβωντας*, τὸμ. Β', Αθήνα: Κέδρος 1986, σ. 11).

³⁹ Γ. Παλαιολόγος, *Ὁ Ζωγράφος*, ἐπιμ. Ἀλκης Ἀγγέλου, ὁπ. παρ. 1989, σ. 257.

⁴⁰ Ἀπτ., σ. 60.

⁴¹ Ἀπτ., σ. 85.

⁴² Ἡ βλ. «Οἱ παλμοὶ τῆς καρδίας του κατήντησαν συνεχέστεροι ... ἀλλὰ ἄλεπτο τὴν ἐρήφην ἀδρόφου ποσὶν εἰς τὴν ποιησιν, καί, φοβούμενος, μὴ πάθω τὸ συμβῆναι ἐπὶ τῷ φρέσιν ἀδρόφου, ἀφίνω τὴν ποιητικὴν τῆς φύσεως περιγραφήν εἰς τούς μουσοτρόφους φρέσιν, ἢ εἰς ὅσους δὲν ἔχουν νὰ εὐποῦν ἄλλα περιεργότερα: σὰς λέγοι λοιπὸν πεζότατος, ὅτι τινὰς ὄρας μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Φλακρέτου εἰς τὰς Ἀθήνας ἔπαυσαν σχεδὸν οἱ παλμοὶ του, τὴν ἐπιπύσαν δὲν τὸν ἔμεινε διόλου ἐνθουσιασμός, καὶ τὴν τρίτην ἡμέραν ἔγινε ψυχρὸς ὡς μάραρον» (ἀπτ., σσ. 61-2). Βλ. καὶ σσ. 89-90.

⁴³ Ἀπτ., σ. 139.

⁴⁴ Ἡ *Στάθι τῆς Ἐκδικήσεως* (1861) του Νικολάου Β. Βωτυρά παρά τὸν ἐντονο ιστορικό τῆς χαρακτῆρα ἔχει ἐντονα μυθιστορικὰ στοιχεῖα με τὸν μοιβαῖο ἔρωτα τῶν Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς Εὐθυμίας καὶ τὴν εὐτυχί του κατὰ τὴν ἡ. Ἡ τελικὴ τὸς συνάντησι καὶ ἀλληλοαναγνώρισι μετὰ ἀπὸ χρόνια σε μοναστήρι τῆς Τήνου θμιζει περισσότερο τὸ τέλος τῆς *Ὁρφανῆς τῆς Χίου* καὶ λιγότερο ἐκαίνο του *Ζωγράφου*.

⁴⁵ Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἱστορία του Θάγου καὶ τῆς Εὐφροσύνης ἐπιβιώνει μυθιστορία στα στόματα τῶν χωρικῶν κοντὰ στὶς ὄχθες του Ἀφειοῦ, ὅπου εἶναι θημιμένοι: «Ἐκεῖ, ἀκούον παρ' αὐτῶν τῶν χωρικῶν τὸ ἀφελές διήγημα τοῦ δυστυχισμένου τῶν ὀπίον ὁ πρὸς ἀλλήλους πόθος δύνανται νὰ παραδληθῆ πάλιν πρὸς αὐτῶν τῶν ἰδίων μόνην τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐλαβείαν» (Παῦλος Καλλιγᾶς, *Ἐπιτομή Βιολίας*, Αθήνα: Νεφέλη 1987, σ. 274).

⁴⁶ Για μια ἰσορροπημένη θεώρησι τῆς πεζογραφίας αὐτῆς τῆς περιόδου ὡς πρὸς τὴς σχέσεις με τὴν ευρωπαϊκὴ λογοτεχνία καὶ τὴν αρχαιότητα, βλ. τὸ ἄρθρο του Henri Tonnet, «A propos des Premiers Romains et Nouvelles Néo-Helléniques», *Meis: Revue d'anthropologie du monde grec ancien*, τὸμ. VI (1-2), 1991, σσ. 89-114.

⁴⁷ Walter Scott, *The Lives of the Novelists*, London & New York [1910], σσ. 208-9.

⁴⁸ Ἀπτ., σσ. 109, 295.

⁴⁹ Ενδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ διάκρισι ἀνάμεσα στα ἱστορικά καὶ τα ἰδανικά ἢ ψυχολογικά μυθιστορήματα τὴν ποία τονίζει ὁ Α. Διαμαντόπουλος («Περί τοῦ ὀριμοῦ τῆς μυθιστορίας (Roman)», ὁπ. παρ.), με ἀφορμὴ τὸ δεύτερο συνθετικό στον ὄρο μυθιστορία του Κοραῆ. Θα μπορούσε νὰ πε κανεὶς ὅτι ἐδῶ λαμβάνει κάποια διάκρισι ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ ἀκρίβεια του μυθιστορήματος καὶ τὴν ποιητικὴ ἰδανικότητα τῆς μυθιστορίας: «Ὁ ἔτερος ὄρος τοῦ ὀριμοῦ ἱστορία περιορίζει τὸν κόλον τῶν Ῥωμανῶν. Ἱστορία εἶναι ἡ ἀληθὴς τῶν παρελθουσῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν ἔκθεσις. Ἱστορία εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν παρελθουσῶν ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν (ὡς τοῦ Ἡμιόδρου, τοῦ Γουλιερσόντου κτλ.), κατὰ τὰ ὅποια ὁ ποιητὴς δεσμεύεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον καὶ ὀφείλει νὰ μὴν παρεκτρέπεται, ἀλλὰ πιστῶς νὰ περιγράψῃ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τοῦ τόπου, ὅπου ἡ σκηνὴ αὐτοῦ ἐκτείνεται καὶ νὰ μὴν ἀποδίδῃ εἰς τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα ἡθὴ ξένα τῆς περιγραφόμενης ἐποχῆς, εἶναι ὁμοῦ καὶ ἄλλα, τὰ ἰδανικά ἢ ψυχολογικά καλούμενα, ἀνεξάρτητα τῶν ἡθῶν ἐποχῆς τινός καὶ τόπου, μᾶλλον ἐπιτυχῶς τὸ ἰδανικὸν καλὸν εἰκονίζοντα» (σ. 245).

⁵⁰ Βλ. Richard Chase, *The American Novel and its Tradition*, New York: Doubleday Anchor Books 1957.

⁵¹ Και στο πέζογραφικό έργο του Γ. Γιατρομανωλάκη (ιδιαίτερα στην *Αρχαϊομαστική*, 1979) διακρίνουμε σαφώς την αναβίωση της μυθιστορίας. Πόσο αυτή οφείλεται σε μια υπόγεια σχέση με τον συμπατριώτη του Καζαντζάκη και πόσο στη φιλολογική του ενσχολόηση με τις ελληνιστικές μυθιστορίες είναι δύσκολο να το προσδιορίσει κανείς. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η χρήση της λέξης *μυθιστορία* ως υπότιτλο δεν συνεπάγεται πάντα είτε άμεση σχέση με την ελληνιστική μυθιστορία είτε μυθιστορική δομή. Ενδεικτικά αναφέρω ότι ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί τη λέξη *Μυθιστορία* ως τίτλο μιας ενότητας του *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία* (1936-1946) και ο Φίλιππος Δρακονταειδής ως υπότιτλο στο *Στά Ίχνη της παράστασης* (Εστία 1982). Και ο Πρεβελάκης έχει χρησιμοποιήσει τη λέξη μυθιστορία ως υπότιτλο των πρώτων του αφηγηματικών έργων, εννοώντας κυρίως την ανάμιξη μύθου και ιστορίας. Βλ. επίσης και το βιβλίο του Φαίδωνος Ταμβακάκη, *Εύμορφία, (σάν) Ρομάντσο (τού παλιού καινού)*, Εστία 1989 (1982).

⁵² Ο Καπετάν *Μιχάλης* έχει χαρακτηριστεί ως αποτυχημένη επική μυθιστορία. Βλ. Peter Bien, "Ο *Kapetan Mihális*, an Epic (Romance?) Manqué", *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 5, αρ. 2, Οκτώβριος 1987, σσ. 153-174.

Άννα Κατσιγιάννη

ΕΝΑΣ ΑΝΙΣΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΔΡΟΜΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΜΟ ΠΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΕΙΤΑΙ κατά τη δεκαετία του 1830, με έπαυλο την πατρότητα του πρώτου ελληνικού μυθιστορήματος, έχουν κάνει λόγο σε κείμενά τους οι προσηγόμενοι ομιλητές Άλκης Αγγέλου και Δημήτρης Τζιόβας, καθώς και η Λουκία Δρούλια. Ο Αγγέλου μιλά για «τρεις λογίους [Παναγιώτης Σούτσος, Ιάκωβος Πιτσιπίος, Γρηγόριος Παλαιολόγος] που επεδόουν να διεκδικήσουν [...] τη θέση του πρώτου γεννήτορα»¹: ο Τζιόβας περιγράφει αυτή τη διεκδίκηση ως «έναν περίεργο συναγωνισμό»² η Δρούλια υπονοεί ένα είδος άμιλλας, όταν χρησιμοποιεί τη φράση «ο Αλέξανδρος [Σούτσος] θα σπεύσει να ακολουθήσει από κοντά» τον Παναγιώτη.³ Με την παρόδου ανακoinώση επιχειρή να δώσω μερικές επιπλέον πληροφορίες πάνω στο θέμα: πληροφορίες που αναφέρονται κυρίως στην εκδοτική διαδικασία των έργων, και οι οποίες, μαζί με τις ήδη υπάρχουσες, μας επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε την προσπάθεια ορισμένων συγγραφέων να εγκαταστήσουν το μυθιστορηματικό είδος στη λογοτεχνία μας ως έναν αγώνα δρόμου: ακριβέστερα, όπως θα δούμε, ως έναν αγώνα δρόμου μετ' εμποδίων, με τη διευκρίνηση ότι πρόκειται για αγώνα άνισο, αφού τα εμπόδια δεν είναι τα ίδια για όλους τους αγωνιζομένους. Χρονική αφετηρία αυτού του αγώνα μπορεί να θεωρηθεί το 1833, έτος κατά το οποίο αρχίζουν να γράφονται και ολοκληρώνονται ή συντίθενται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους ο *Λεάνδρος*, ο *Εξόριστος του 1831*, το *Ηαλληκάρμιον* και ενδεχομένως η *Ορρανή της Χίου*.

Για τα δύο τελευταία έργα τα στοιχεία είναι γνωστά. Ο Δημήτριος Ι. Πολίμης έχει περιγράψει την πορεία της συγγραφής και της εκτύπωσης του

Παλληκάριον. Τον Μάιο του 1833 ο Wilson αρχίζει να τυπώνει το μυθιστόρημα, το οποίο βρίσκεται ακόμη στο στάδιο της συγγραφής. Ένα χρόνο αργότερα (Μάιος 1834) η έκδοση του βιβλίου, που έχει τυπωθεί κατά το ήμισυ και πλέον, απαγορεύεται από τη London Missionary Society για άγνωστους λόγους. Η απαγόρευση τελικά αίρεται και τον Δεκέμβριο του 1834 έχουν τυπωθεί τα 9 από τα 10 ή 11 τυπογραφικά φύλλα που θα περιείχε. Το *Παλληκάριον* αποτελείται συνολικά από 12 ½ τυπογραφικά φύλλα, πράγμα που δείχνει ότι η συγγραφή του βιάζε παράλληλα με την εκτύπωσή του ως το τέλος. Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει στις αρχές του 1835, δύο χρόνια σχεδόν έπειτα από την έναρξη της εκτύπωσής του.⁴

Η «Προκήρυξις» της *Ορανής της Χίου*, που αναδημοσιεύεται στην *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Φίλιππου Ηλιού, και η οποία έχει ημερομηνία 5 Ιουνίου 1834 και τόπο έκδοσης την Οδησό, δείχνει ότι το μυθιστόρημα του Πιτσιπίου επρόκειτο να κυκλοφορήσει σε τρεις τόμους και ότι ήταν ήδη έτοιμο τον Μάιο του 1834.⁵ Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει τελικά σε δύο τόμους πέντε χρόνια αργότερα, το 1839. Αλλά ακόμη και αν είχε κυκλοφορήσει το 1834, ο Πιτσιπίος δεν θα μπορούσε να διεκδικήσει τον τίτλο του πρώτου Νεοέλληνα μυθιστοριογράφου («πρώτος επεχείρησα να εισάξω εις την νεωτέραν Ελληνικήν τουούτου είδους Πρωτότυπον Σύγγραμμα», γράφει στην προκήρυξη), γιατί ο *Λεάνδρος* του Παναγιώτη Σούτσου είχε, όπως θα δούμε, ήδη κυκλοφορήσει στο Ναύπλιο (και είχε ήδη δεχτεί την πρώτη κριτική).

Για τον *Εξόριστο του 1831* του Αλέξανδρου Σούτσου η Αρούλια, σχολιάζοντας τα όσα λέει ο συγγραφέας στον «Πρόλογο» για τον χρόνο της σύνθεσής του, υποθέτει ότι θα πρέπει να γράφεται την ίδια εποχή με τον *Λεάνδρο*.⁶ Όμως τότε ακριβώς γράφεται ο *Λεάνδρος*; Μελετώντας την εφημερίδα *Ηλιος*, που εξέδιδε ο Παναγιώτης Σούτσος στο Ναύπλιο από τις 13 Ιουνίου ως τις 15 Δεκεμβρίου 1833,⁷ μπορούμε ως ένα βαθμό να παρακολουθήσουμε το αρχικό στάδιο της διαμόρφωσής του. Διαπιστώνουμε ότι ο *Λεάνδρος* αποτελεί δραστηκή μετεξέλιξη ενός άλλου πεζογραφήματος που σχεδίαζε ο Παναγιώτης, το οποίο είχε τίτλο *Αι περιπλανήσεις μου* και σκοπό «να διαγράψη υπό μυθιστορικών σχήμα, ιδέας εμβριθείς και ωφελίμους περί γεωργίας, βιομηχανίας και φωτισμού».⁸ Το μυθιστορικό σχήμα είναι, όπως και του *Λεάνδρου*, επιστολικό – με τη διαφορά ότι στο *Αι περιπλανήσεις μου* οι επιστολές ήταν γραμμένες όλες από ένα πρόσωπο, από τον αφηγητή, ο οποίος υπογράφει με το όνομα Περηνγητής. Το πεζογράφημα, στο οποίο δεν υπάρχει ο *Λεάνδρος* ούτε η ερωτική του ιστορία, φαίνεται ότι είχε γραφεί ολόκληρο, γιατί ο Σούτσος υποδηλώνει από τον *Ηλιο* τη μελλοντική έκδοσή του με τα εξής: «Διά να δώσωμεν εις το κοινόν ιδέαν τινα περί ενός νεοσυνθέντου και ανεκδότου ποιήματος, επιγραφομένου *Αι περιπλανήσεις μου*, καταχωρούμεν εις το παρόν φύλλον της Εφημερίδος μας, καθώς και εις άλλα ακολούθως, τινά τεμάχια αποσπασθέντα εξ αυτού».⁹

Στον *Ηλιο* δημοσιεύονται συνολικά, από την 30ή Ιουνίου ως την 24η Νοεμβρίου 1833, επτά τεμάχια (κάτι πολύ περισσότερο από προδημοσιεύση).¹⁰ Ξεχωρίζω από αυτά, φραστικά ελαφρώς παραλλαγμένα κατά σημεία, θα διοχετευθούν εν μέρει στον *Λεάνδρο*.¹¹ Επειδή η εφημερίδα δεν περιέχει καμία αναφορά στον *Λεάνδρο*, η ιδέα του μυθιστορηματος αυτού θα πρέπει να γεννήθηκε προς το τέλος ή έπειτα από τη διακοπή της έκδοσής της. Ο *Λεάνδρος* δημοσιεύεται μάλλον άρχισε να γράφεται περί τα μέσα Δεκεμβρίου του 1833 ή λίγο αργότερα, να ολοκληρώνεται τον Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου και να τυπώνεται τον Μάρτιο, αφού στο φύλλο της 5ης Απριλίου 1834 της εφημερίδας *Εστέρη* έχει ήδη εμφανισθεί η πρώτη κριτική του.¹² Ο Σούτσος φαίνεται ότι πήρε την απόφαση να μην εκδώσει το *Αι περιπλανήσεις μου* και να μεταφέρει ερισμένα κομμάτια του στον *Λεάνδρο*, επειδή τροποποιήθηκε η σχέση του με το πρότυπό του.¹³ από ένα είδος σατωβριανδικού οδοιπορικού – με επιστολική όμως μορφή και κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο – που ήταν το *Αι περιπλανήσεις μου*, στράφηκε με τον *Λεάνδρο* στο ερωτικοπατριωτικό μυθιστόρημα του τίτλου *Βιρβίρο*, προσθέτοντας και μια πολιτικότερη διάσταση.¹⁴

Να επανέλθουμε στον *Εξόριστο*, που εκδόθηκε το 1835. Ο Αλέξανδρος Σούτσος στον «Πρόλογο» του γράφει: «Ο προ ενός ήδη ενιαυτού προκηρυχθείς *Εξόριστος του 1831*, αφ' ου διάφορα εμπόδια δέκοψαν πολλάκις την έκδοσίν του, εξέρχεται σήμερον από τα τυπογραφικά πιεστήρια. Καθ' ον χρόνον συνεγράφετο, ήσαν έτι πρόσφατοι αι καταχρήσεις της καποδιστριακής κυβερνήσεως: οι επίμονοι οπαδοί της αδιακόπως εφάρτων την Ελλάδα, και το προκείμενον βιβλίον υπέσχετο τότε όχι μικράν ωφέλειαν. [...] Εν συντόμιο το νέον τούτο πόνημά μου, διά την αναβολήν της δημοσιεύσεώς του, ίσως φαίη κατά τι παλαιόν».

Οι καποδιστριακοί τάραξαν την Ελλάδα ως τις αρχές του Σεπτεμβρίου 1833. Την εξουδετέρωσή τους σημειώνει ο *Ηλιος*, όταν κάνει τον απολογισμό του πρώτου οθωνικού έτους. Μεταξύ των επιτευγμάτων του η εφημερίδα αναφέρει και την αναχαίτιση εκείνων που «ετόλμησαν να ανακόψωσι τον δρόμον» της Αντιβασιλείας και την «κατασίγασιν των κυμάτων των παραφρόνων φητιρών».¹⁵ Το στοιχείο αυτό και το γεγονός ότι στο καίμενο του μυθιστορηματος υπάρχει η χρονολογία «Μάιος του 1833»¹⁶ δείχνουν ότι ο *Εξόριστος* γράφεται στο διάστημα μεταξύ Μαΐου - Σεπτεμβρίου 1833, ακριβώς την περίοδο που εκδηλώνεται η «μείζων συννομισία» των Ναπαιών (δηλαδή του Κολοκοτρώνη, Παπούτα, Τζαβέλα κ.λπ.).¹⁷

Ο Αλέξανδρος Σούτσος θα μπορούσε λοιπόν να είχε εκδώσει πρώτος μυθιστόρημα στην Ελλάδα, αν είχε την οικονομική δυνατότητα να το τυπώσει αμέσως (όπως και θα έπρεπε, γιατί το έργο, όπως είδαμε, «υπέσχετο τότε όχι μικράν ωφέλειαν»).¹⁸ Άλλωστε, αυτή την εποχή, όπως διαπιστώνουμε από φύλλο του, που βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους,¹⁹ είχε έτοιμα και

δύο δράματα, για την εκτύπωση των οποίων ζήτησε την αρωγή του Υπουργείου Παιδείας, αίτημα που έγινε δεκτό. Το έργο της έγκρισης, που φέρει ημερομηνία 23 Δεκεμβρίου 1833, όριζε «τα έξοδα της εκτύπωσης να πληρωθούν αντί μετρητών με ανάλογον ποσότητα των τυπωσόμενων βιβλίων».²⁰ Την άνοιξη του 1834, ωστόσο, όπως βλέπουμε από έγγραφο της 28ης Απριλίου, ο Σούτσος με νέα αίτηση του ζητά αντί για τα δύο δράματα του να τυπωθεί «η δίτομος του μυθιστορία, επιγραφομένη *Ο Εξόριστος*».²¹ Η προαναγγελία λοιπόν της έκδοσης του μυθιστορήματος, την οποία αναφέρει ο συγγραφέας στον «Πρόλογο» του, θα πρέπει να έγινε έπειτα από τον Απρίλιο του 1834. Το βιβλίο, ωστόσο, κυκλοφορεί τον επόμενο χρόνο, έπειτα από πολλές διακοπές της έκδοσής του, σε έναν τόμο και όχι δίτομο.

Δεν γνωρίζουμε την αιτία αυτών των διακοπών. Ίσως να οφείλονται στο ότι η αποδοχή της αντικατάστασης των δύο δραμάτων από το δίτομο μυθιστόρημα περιείχε μια λεπτομέρεια, η οποία μπορούσε ανά πάσα στιγμή να παρεμβάλει εμπόδια στην εκτύπωση του έργου. Η έκδοση του μυθιστορήματος, γράφει ο Υπουργός Παιδείας Κωνσταντίνος Δ. Σχινάς προς τον υπεύθυνο «επί των ιδιωτικών έργων του Βασιλικού Τυπογραφείου», θα γίνει «από τας αυτάς συμφωνίας ως και εκείνα [τα δραματικά έργα], αλλά χωρίς ν' απασχολήτε τους εργάτας από άλλας αναγκασιότερας εργασίας της Κυβερνήσεως».²² Θα πρέπει ο όγκος των αναγκασιότερων κυβερνητικών εργασιών να ήταν τόσο μεγάλος, ώστε το Βασιλικό Τυπογραφείο (επειδή δεν μπορούσε να διαθέσει τους εργάτες του για τον χρόνο που απαιτούσε η συνεχής εκτύπωση του όλου έργου) να οδηγήθηκε στη λύση της τμηματικής έκδοσής του σε συνεχήμενα φυλλάδια. Το υποθέτω αυτό, επειδή ο *Εξόριστος* πράγματι κυκλοφόρησε σε φυλλάδια το 1834.

Πρόκειται για έκδοση άγνωστη, για την οποία αντλούμε στοιχεία από μια κριτική της που δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 20ής Δεκεμβρίου 1834 της εφημερίδας *Εθνική*. «Ανέγνωμεν μερικά ασύνδετα φύλλα της προ πολλού αγγεληθείσης μυθιστορίας του κ. Α. Σούτσου», γράφει ο κριτικός (που υπογράφει με το αρχικό Α): «Η ανέγνωσίς των μας εφάνη τερπνή [...]. *Ο Εξόριστος του 1831*, θήμα του Καποδιστριακού συστήματος, ανακαλεί όλης της εποχής εκείνης τα δυστυχή συμβεβηκότα. Πλην η έκδοσίς του ήταν άραγε έγκαιρος;». Αν και ο κριτικός (που θα πρέπει να είναι ή ο Ιωάννης Νικολαΐδης Λεβαδιδής ή ο Κωνσταντίνος Λεβιδής)²³ δηλώνει ότι δεν θα εκφέρει κρίση, παρά μόνο αφού δει ολόκληρο το μυθιστόρημα, τα σχόλια τα οποία κάνει για το τυπωμένο μέρος του αποτελούν κριτική. Οι αναφορές του στο περιεχόμενο των φυλλαδίων δείχνουν ότι το μυθιστόρημα είχε τυπωθεί και κυκλοφορήσει, ως την ημέρα που έγραψε την κριτική του, τουλάχιστον κατά τα πέντε πρώτα του κεφάλαια, δηλαδή περισσότερο από το μισό της έκδοσης του 1835.²⁴ Είναι ενδιάφερα κριτική, όχι μόνο γιατί αντικειμενικό της είναι ένα ημιδημοσιευμένο ακόμη έργο, αλλά και διότι κατορθώνει να τροποποιήσει σ' ένα σημείο το έργο. Συγκεκρι-

σημένια. Ο κριτικός ψέγει τον Σούτσο, επειδή «εισάγει εις την σκηνήν δύο γέροντας, στρατιώτας της ανεξάρτησής μας», των οποίων οι ημέρες τώρα (δηλαδή την εποχή που εκδίδεται το έργο) «κυλινθάνται πικρά και αφεργείς». «Η φιλοσοφία», γράφει, «καθώς και ο περιοδικός τόπος, έχει χρέος να σέβεται τα θέσυχματα και να νεκρώνη τα πάθη, τα οποία μη επιστηριζόμενα πλέον εις πολιτικών δοξασιών διαφοράς συντείνου μόνον εις το να στηρίζουν ιδιότητες και μικρολόγους επιρροάς». Οι δύο δυστυχούντες γέροντες θα πρέπει να ήταν οι φυλακισμένοι τότε, έπειτα από την καταδίκη τους για τη «μείζονα συνταραχή». Κολοκοτρώνης και Πλαπούτας, που ήταν αντίστοιχα 64 και 48 ετών (η ηλικία 48 ετών ήταν προχωρημένη για τα βιοτικά δεδομένα της εποχής). Στην έκδοση του 1835 οι γέροντες αυτοί δεν υπάρχουν. Ο Σούτσος αφαιρεί το σχετικό χωρίο, γιατί, προφανώς, έλαβε υπόψη του την παρατήρηση του κριτικού. Καθώς μάλιστα η έκδοση δεν είναι ογκώδης (περιέχει 282 σελίδες, 1600 σχήματα, οι οποίες στην έκδοση Αρούλια μετατυπώνονται σε 144 σελίδες 800) και είναι μάλλον απίθανο οι δύο αρχικοί τόμοι να περιείχαν ο καθένας μόνο 72 σελίδες 800,²⁵ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η κατά φύλλα έκδοση του 1834 διακόπηκε, και ότι ο Σούτσος συνένωσε τελικά τους δύο τόμους του μυθιστορήματος σε έναν, αφού περιέκοψε και άλλα σημεία που «δηλαδή η έκδοση του 1835 δεν αποτελεί συρραφή των φυλλαδίων της έκδοσης του 1834, αλλά εξερχής εκτύπωση του έργου, συντομευμένου».²⁶

Άγνωστο τι διέκοψε την έκδοση του 1834, αν αυτή διακόπηκε. Το βέβαιο είναι ότι η συμφωνία της εκτύπωσης με το Βασιλικό Τυπογραφείο εκτελείται τελικά πλήρως με την έκδοση του 1835, όπως φαίνεται από τη σελίδα τίτλου της και από σειρά εγγράφων του σωζόμενου φακέλου του Σούτσου, από τα οποία διαπιστώνουμε ότι η πληρωμή της εκδοτικής δαπάνης με αντίτυπα του *Εξόριστου* είχε υλοποιηθεί.²⁷

Απ' ό,τι φαίνεται, λοιπόν, η εκτύπωση των φυλλαδίων του 1834 δεν έγινε χωρίς κωλύματα. Κάποιες από τις πολλές διακοπές της έκδοσης, για τις οποίες μιλά ο Σούτσος στον «Πρόλογο» του, πρέπει να αναφέρονται σε καθυστερήσεις που θα παρεμποδίζαν την εκτύπωση των φυλλαδίων σε τακτές ημερομηνίες. Ανάμεσα στην έγκριση της έκδοσης (28 Απριλίου) και στη δημοσίευσή της κριτικής του Α. (20 Δεκεμβρίου) μεσολαβεί ένα χρονικό διάστημα οκτώ περίπου μηνών, ενώ για τη δημοσίευσή, με τακτή περιοδικότητα, των πέντε φυλλαδίων που κυκλοφόρησαν, θα ήταν οπωσδήποτε αρκετό ένα διάστημα δύομισυ μηνών, αν το κάθε φυλλάδιο εμφανιζόταν ανά δεκαπενθήμερο και περιείχε ένα τυπογραφικό φύλλο, ή πέντε εβδομάδων, αν το κάθε φυλλάδιο περιείχε δύο τυπογραφικά φύλλα. Φυσικά το διάστημα αυτό θα ήταν βραχύτερο, αν τα φυλλάδια κυκλοφορούσαν κάθε εβδομάδα.²⁸ Οι και να είχε συμβεί, η έκδοση των φυλλαδίων δεν φαίνεται να είναι έργο εν εκτυκώσει.

Ο Παναγιώτης Σούτσος ήταν ιδιαίτερα συνδεδεμένος με τον αδερφό του

και βρισκόταν στο Ναύπλιο την περίοδο που γραφόταν ο *Εξόριστος* και που ο Αλέξανδρος προσπαθούσε να βρει τρόπο να τον εκτυπώσει (ίσως να κατοικούσε ακόμη μαζί του, στο ίδιο σπίτι)²⁹ είναι, συνεπώς, αδύνατον να μη γνώριζε την πορεία της συγγραφής του *Εξόριστου* και τις εκδοτικές του ατυχίες. Για τον λόγο αυτό η γνωστή δήλωσή του περί των μυθιστορηματικών του πρωτύπων στον «Πρόλογο» του *Λεάνδρου* αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αν ο Ιάκωβος Πιτσιπίος δικαιολογημένα κauhάται για τα δικά του πρωτεύα, αφού, όταν γράφει και «προκηρύσσει» την *Ορφανή της Χίου*, ζει έξω από το ελληνικό κέντρο και δεν γνωρίζει ότι ήδη έχει εκδοθεί ο *Λεάνδρος*³⁰ (θα πρέπει απλώς να υποθέτει ότι και άλλοι –τους οποίους έχει ξεπεράσει– επιδίδονται ταυτόχρονα στη συγγραφή μυθιστορημάτων), η καύχησή του Παναγιώτη Σούτσου, αν τη δούμε μέσα από τα όσα έχουμε εκθέσει, φαίνεται μεγαλύτερη: «Είς την αναγεννημένην Ελλάδα τολμήσαν ημείς πρώτοι να δώσωμεν εις το κοινόν τον *Λεάνδρον*». Δήλωση υπερβολική (αφού η ανάληψη ενός τέτοιου εγχειρήματος δεν απαιτούσε τόλμη), και σε σχέση με τον αδελφό του ατυχής και άδικη. Αν ο Αλέξανδρος δεν τύπωσε πρώτος τον *Εξόριστο* (που τον είχε, όπως είπαμε, τελειωμένο πριν ο Παναγιώτης γράψει τον *Λεάνδρο*), αυτό οφειλόταν όχι σε έλλειψη τόλμης αλλά σε οικονομική αδυναμία.

Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η καύχηση του Γρηγορίου Παλαιολόγου στην «Προκήρυξιν» (Οκτώβριος 1839) και στον πρόλογο του *Πολυπαθούς* (Δεκέμβριος 1839).³¹ Ο συγγραφέας, αφού περιγράψει εν συντομία το είδος των έργων τα οποία «παρ' ημίν ονομάσθησαν *Μυθιστορήαι*, παρά δε των Γάλλων *Romans*», και υπογραμμίζει ότι «εις την γλώσσαν μας μετεφράσθησαν τινές μυθιστορηται, αλλά πρωτότυπον τοιούτον βιβλίον ουδεις των ομογενών μας μέχρι τούδε έγγραψε», χαρακτηρίζει το έργο του «πρώτον τοιούτου είδους βιβλίον εκδιδόμενον εις την γλώσσαν μας». Ο χαρακτηρισμός προκαλεί απορίες. Ο Παλαιολόγος ήταν αδύνατον να αγνοούσε την ύπαρξη του *Λεάνδρου* και του *Εξόριστου*, όχι μόνο λόγω της πολιτικής αντιπαλότητάς του με τους Σούτσους, αλλά και διότι ο Αλέξανδρος τον είχε διακομωδήσει στον *Εξόριστο*.³² Τότε, όμως, γιατί αυτοχαρακτηρίζεται πρώτος Έλληνας μυθιστοριογράφος; Προφανώς διότι δεν θεωρεί τον *Λεάνδρο* και τον *Εξόριστο* μυθιστορήματα. Δεν γνωρίζουμε αν η πολιτική του αντιπαλότητα έπαιξε ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της άποψης, αλλά φαίνεται ότι η αντίληψη του Παλαιολόγου για το μυθιστορημα, όπως εκφράζεται στην «Προκήρυξιν» και στον πρόλογο του *Πολυπαθούς*, αποκλείει από το είδος τα πεζογραφήματα του τύπου των Σούτσων. Για τον Παλαιολόγο τα μυθιστορήματα είναι δύο ειδών, τα τερπνά και εκείνα που ενόνουν το τερπνό με το ωφέλιμο: «Ο Συγγραφεύς, πλάττων ιστορίαν τινά, παρεισδύει εις αυτήν με τρόπον επιδέξιον τα ελαττώματα της κοινωνίας, και τέρπων διά της κομώγητος της διηγήσεως, εξεικονίζει συγχρόνως τας ανθρωπίνους παρεκτροπάς. Ο αναγνώστης ωφελούμενος από τα παθήματα των άλλων, γίνεται προσεκτικότερος εις τον βίον του· ενίοτε δε διορ-

θίζεται και αυτός ο ίδιος, εαν είναι επιδεκτικός διορθώσεως». Η περιγραφή αυτή μοιάζει να είναι ευρύτερη από εκείνη του *ricoguesme*, με το οποίο ο Τζιόβας υποθέτει ότι ο Παλαιολόγος είναι πιθανό να ταυτίζει το μυθιστορηματικό είδος.³³ Φαίνεται ότι ο Παλαιολόγος είχε διαπιστώσει ότι τα πεζογραφήματα των Σούτσων δεν εξεικονίζουν στον απαιτούμενο βαθμό και με τον πρόπονα τρόπο τα ελαττώματα της κοινωνίας και τις ανθρωπίνες παρεκτροπές, και ότι, ως εκ τούτου, ανήκουν σε άλλο είδος της πεζογραφίας (πολλά δε μάλλον, δεν θα θεωρούσε μυθιστορήματα το *Παλλημέριον*).

Το ίδιο δεν ισχύει και για την *Ορφανή της Χίου*, που είναι έργο συγγενικό με τον *Πολυπαθή* και που από το πρόλογο της έκδοσής της του 1839 λείπει η αναφορά στο θέμα των πρωτεύων.³⁴ Δεν ξέρουμε αν ο Παλαιολόγος την είχε βρει, γιατί δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς κυκλοφόρησε το 1839 από το τυπογραφείο της Ερμούπολης. Στον κατάλογο συνδρομητών του έργου το όνομά του δεν υπάρχει. Άρα δύο πράγματα θα πρέπει να είχαν συμβεί: ή η *Ορφανή της Χίου* κυκλοφόρησε έπειτα από τον Οκτώβριο, οπότε ο Παλαιολόγος δεν την είχε διαβάσει όταν έδινε το δικό του μυθιστορήμα να τυπωθεί· ή το μυθιστορήμα του Πιτσιπίου κυκλοφόρησε πιο πριν, και ο Παλαιολόγος, που θα έπρεπε να είχε τελειώσει (ή να έγραφε ακόμη το δικό του), να υποκρινόταν ότι δεν το γνώριζε (είναι απίθανο να μην το είχε διαβάσει). Το βέβαιο είναι ότι ο Παλαιολόγος ήταν αδύνατο να αγνοούσε την επικείμενη δημοσίευση του μυθιστορηματος του Πιτσιπίου, αφού ο πολυπληθής κατάλογος των συνδρομητών της *Ορφανής της Χίου* μαρτυρεί ότι το έργο είχε προκηρυχθεί συστηματικά. Ο Παλαιολόγος θα πρέπει να διασθανόταν ότι ο αγώνας δρόμου ήταν πλέον καθαρά τυπογραφικός. Πάντως η προλογική καύχησή του ως προς το ζήτημα των πρωτεύων δεν έμεινε ασχολίαστη, αφού ο πρώτος κριτικός του *Παλλημέριου* –φθούμενος προφανώς από την ανακρίβειά της– λυοιδορεί τον συγγραφέα του με τους εξής στίχους του Boileau:

Que maudit soit le jour où cette vanité
Vint tel de nos moeurs souiller la pureté.³⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Γρηγορίου Παλαιολόγου, *Ο Ζωγράφος*, φιλολογική επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989, σ. 9.

² Ιάκωβος Γ. Πιτσιπίος, *Η Ορφανή της Χίου ή Ο θριάμβος της αγεής· Ο πύθκος Σmit ή Τα ήθη του αιώνος*, φιλολογική επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1985, σ. 35.

³ Αλεξάνδρου Σούτσου, *Ο Εξόριστος του 1831*, φιλολογική επιμέλεια Λουκία Αραούλα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 45.

⁴ Samuel Sheridan Wilson, *Το Παλλακάριον, φιλολογική επιμέλεια Δημήτριος Ι. Πολέμης*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1990, σ. 15-17.

⁵ Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Προσθήκες-Συμπληρώσεις, ΚΝΕ 1983, σ. 92. Την προκήρυξη έχουν σχολιάσει ο Άλκης Αγγέλου (ό. π.), ο Απόστολος Σαχίνης (*Θεωρία και άριστη ιστορία του μυθιστορηματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα 1992, σ. 35-37) και ο Τζιόβας (ό. π.). Ο πρώτος που αναφέρει το 1834 ως χρονολογία συγγραφής της *Ορφανής της Χίου* είναι ο Γιώργος Βαλέτας (*Το ελληνικό δήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα 2 1983, σ. 77-78).

⁶ Δρούλια, ό. π., σ. 45-46.

⁷ Ο *Ηλιος* έχει αποδελτιωθεί από την Ελένη Φουρναρακή: *Η εφημερίδα «Ηλιος» του Παναγιώτη Σούτση*, 1833. Περιλήψεις-Ευρετήρια, Αθήνα 1986.

⁸ *Ηλιος*, 21 Ιουλίου 1833, σ. 36.

⁹ *Ηλιος*, 11 Ιουλίου 1833, σ. 25.

¹⁰ Τα τεμάχια αυτά είναι τα εξής: Τέσσερις «Επιστολαί Περιηγητού» (30 Ιουνίου, 4, 7 και 18 Ιουλίου), μία «Επιστολή περί Ναυπλίου ενός παρατηρητού» (21 Νοεμβρίου) και δύο κείμενα επιγραφόμενα «Μία ημέρα μου εις το Άργος και δύο τρεις στιγμαί εις το Ναύπλιον» (11 Ιουλίου) και «Ο τάφος του Καραϊσκού» (24 Νοεμβρίου). Αξίζει να σημειώσουμε ότι τα τρία από τα κομμάτια αυτά (τα της 30ής Ιουνίου, 4ης και 7ης Ιουλίου) δημοσιεύονται πριν από την αναγγελία του *Αι περιπλανήσεις μου*.

¹¹ Είναι οι επιστολές της 30ής Ιουνίου, 7ης Ιουλίου και 21ης Νοεμβρίου και «Ο τάφος του Καραϊσκού».

¹² Η κριτική αυτή υπογράφεται με τα αρχικά Π. Δ. και συνεχίζεται στο φύλλο της 19ης Απριλίου 1834 του *Σωτήρος*. Εννοείται ότι οι ημερομηνίες των επιστολών, που γράφονται από τους ήρωες του *Λεάνδρου* (η πρώτη έχει τη χρονολογία 13 Δεκεμβρίου 1833), είναι συμβατικές και δεν αντιστοιχούν στις ημερομηνίες κατά τις οποίες αυτές γράφονται από τον Σούτση. Αυτό είναι φανερό όχι μόνο γιατί τα κομμάτια που μεταφέρονται από το *Αι περιπλανήσεις μου* στον *Λεάνδρο* έχουν διαφορετική ημερομηνία, αλλά και διότι στον *Λεάνδρο* υπάρχουν επιστολές με ημερομηνίες που έπονται της έκδοσής του (οι τελευταίες: της 1ης, 2ας και 4ης Απριλίου 1834).

¹³ Για τις πηγές του *Λεάνδρου*, βλ. γενικά Henri Tonnet, «Sources européennes de Léandre (1834) de Panayotis Soutsos», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας*, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα 1995, σ. 555-565.

¹⁴ Το πατριωτικό-πολιτικό στοιχείο φέρνει τον *Λεάνδρο* πιο κοντά στο μυθιστόρημα του Φόσκολο απ' ό,τι σ' εκείνο του Γκαίτε.

¹⁵ *Ηλιος*, 15 Δεκεμβρίου 1833, σ. 167.

¹⁶ «Τι έγινε εν έπειτα ο Εξόριστος; Δεν εδυνήθη κανείς ολόκληρον ενιαυτόν να μάθῃ τι περί τούτου. Μόλις κατά τον Μάιον του 1833 έτους, φίλος τις αυτού έλαβεν από Κωνσταντινούπολιν εις Ναύπλιον παρά πινος Βυζαντίου επιστολήν...» (*Ο Εξόριστος του 1831*, ό. π., σ. 207).

¹⁷ Για τη συνωμοσία των Ναπαίων, βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρό-*

στο *ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Α, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σ. 237-238. Σημειώνω ολοκληρώσει τον *Εξόριστο*. Όμως δεν το δημοσίευσε, γιατί προφανώς δεν τον ικανοποίησε. Τα κομμάτια του που δημοσιεύθηκαν στον *Ηλιο* δεν συγκροτούν σύνολο που να μπορεί να θεωρηθεί τμήμα μυθιστορημάτων.

¹⁸ Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας-Τεχνολογική ενότητα 193, 4: Συνδρομαί επιτηρημάτων-θ. 14, φ. 12.

¹⁹ *Ο π.*, αρ. εγγράφου 3β.

²⁰ *Ο π.*, αρ. εγγράφου 2γ.

²¹ *Ο π.*, αρ. εγγράφου 2γ.

²² Είναι οι μόνοι με αρχικό επωνύμου Α. που είχαν σπουδάσει φιλολογία (ο πρώτος στο Παρίσι, ο δεύτερος στη Βιέννη) και που δημοσιεύουν, αυτή την περίοδο, άρθρα με φιλολογικά θέματα. Ο Λεβαδιεύς μάλιστα ήταν και συνεργάτης του *Ηλιου* τις συνεργασίες του στα φύλλα της 11ης και 14ης Ιουλίου, 10ης Οκτωβρίου και 11ης Νοεμβρίου 1833). Η κριτική του Α. για τον *Εξόριστο* διαφεύδει την υποψία της Σωφίας Αντωνιάδη (*Επιμνησθήλ Αντωνιάδης*, Αθήνα 1971, σ. 119-120) ότι μια άλλη κριτική (για τον *Λεάνδρο*, «Αθηνά», 8 Ιουνίου 1834, σ. 604) με την ίδια υπογραφή μπορεί ν' αποδοθεί στον Εμμ. Αντωνιάδη, αφού το Α. δεν είναι τελικά τυπογραφικά φημιόμο Α., όπως υποθέτει η μελετήτρια.

²³ Τούτο συνάγεται από τα εξής ειρωνικό σχόλιο του κριτικού, που εμφανές είναι ότι αναφέρεται στην ενός μηνός φυλάκιση του Εξόριστου στο Μπούρτζι (η οποία περιγράφεται στο 5ο κεφάλαιο του μυθιστορηματος): «Βεβαίως όστις 15 μήνας έμεινε βεβημένος εις του Πουρτζίου τα καταγώγια, θέλει μεδιάσει δικαίως, αναγινώσκων συμφοράς ολιγοχρονιωτέρας».

²⁴ Τα δίτομα μυθιστορήματα της εποχής. Ο *ζωγράφος* του Παλαιολόγου και *Η Ερμηνή της Χίου*, που έχουν το ίδιο τυπογραφικό σχήμα και τύπομα με εκείνο του *Εξόριστου* της έκδοσης Δρούλια (και τα τρία επανεκδόσεις του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη), αποτελούνται από 170 και 267 σελίδες αντίστοιχα, ενώ *Ο πολυπαίτης* της έκδοσης του Ερμή, που η σελίδα του είναι μεγαλύτερη από εκείνη των εκδόσεων του Ιδρύματος Ουράνη, αποτελείται από 240 σελίδες.

²⁵ Την ιδέα αυτή ενισχύει η διατύπωση μιας φράσης από τον «Πρόλογο» του Σούτση: «αφ' ου διάφορα εμπόδια διέκοσαν πολλάκις την έκδοσίν του, εξέρχεται σήμερον από τα τυπογραφικά πιεστήρια». Η τελευταία πρόταση φαίνεται να δηλώνει περισσότερο νέα εκτύπωση, παρά ολοκλήρωση σειράς τυπωμένων φυλλαδίων.

²⁶ Γ.Α.Κ., ό.π., έγγραφα υπ' αρ. 1, 2, 3α, 4, 5-6, 7, 8, 10 και 11. Στη σελίδα τίτλου του *Ο Εξόριστος* της έκδοσης του 1835 αναγράφει ότι εκδόθηκε «Εν Αθήναις-Εκ του περι τα ιδιωτικά έργα τμήματος της Β. τυπογραφίας».

²⁷ Η έκδοση μυθιστορημάτων σε συνεχόμενα φυλλάδια δεν ήταν ασυνήθης κατά την περίοδο 1830-1880. Τα *Αθηναίον Απόκρυφα* (1848) του Γεωργίου Ασπρίδη, λ.χ., κυκλοφόρησαν σε φυλλάδια του ενός τυπογραφικού, ενώ ο *Χαλέπ Εφέντης* (1867) του

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Λοιπόν μερικά ασύνδετα φύλλα της πολύ πολλού άγγελθείσης μυθιστορίας του κ. Α. Σούτσου. Η ανάγνωσις των μᾶς ἔφάνη τερπνή· πλὴν δὲν θέλωμεν ἐπιφέρεται τὸν Καποδιστριακὸν συστήματος, ἀνακαλεῖ ὅλης τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης τὰ δυσ-ἐπιμέλεια Ἄλλης Ἀγγέλου, Ἐρμῆς 1989, σ. 247-248 καὶ 1-2 ἀντίστοιχα.

32 Ο Παλαιολόγος ἐξέδιδε τὴν εφημερίδα *Τριτάτωμος*, με τὴν ὁποία ο *Ἡλιος* βρισκόταν σε διαμάχη. Στον *Εξόριστο* ο Αλ. Σούτσος τὸν ἀναφέρει δύο φορές κοροϊδύοντάς τα γεωπονικά του προγράμματα (βλ. σ. 169 καὶ 193-194 τῆς ἐκδόσεως Δρούλια).

33 Τζιόβας, ὁ.π., σ. 35-36. Πρβλ. τὴν παρατήρησιν τῆς Γεωργίας Φαρινου-Μαλαματῆρη γὰρ τὸ πρότυπο τοῦ *Πολυπαθούς*: «Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι κατὰ τὴν δεκαετίαν τοῦ 1820, ὁπότε ο Παλαιολόγος βρισκεται στο Παρίσι, ο *Gil Blas* δὲν προσλαμβάνεται ὡς πικρὸ ἀφήγημα· θεωρεῖται μᾶλλον ὡς πρότυπο μυθιστορημάτων που συνδυάζει τὴν συνωπτικὴ ἀλλὰ καίρια σκιαγράφηση τῶν χαρακτήρων (κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ *La Bruyère*) με τὴν δραματικὴν ἐξικόνισιν τῆς καθημερινῆς ζωῆς (κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ *Molière*). Ο Lesage θεωροῦνταν ο δημιουργὸς τοῦ *roman de mœurs*». (Λήμμα «Γρηγόριος Παλαιολόγος» *Ἀνθολογία πεζογραφίας τῶν 19ου αἰώνα*, ἐκδόσεις Σοκόλη – ὑπό ἐκτύπωση).

34 Πρβλ. Τζιόβα, σ. 36.

35 Η κριτικὴ ἀναδημοσιεύεται στὴν ἐκδόσιν τοῦ *Πολυπαθούς* ἀπὸ τὸν Ἀγγέλου (ὁ.π., σ. 251-255).

Επισήμειση

Ἡ πρώτη γνωστὴ ἀπόπειρα συγγραφῆς πεζογραφήματος που θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ μυθιστόρημα, εἶναι τοῦ Ραγκαβῆ. Ο συγγραφέας περιγράφει στὰ *Απομνημονεύματά* του (ὁ.π., σ. 273-283) τὸ ἐργασίον τῶν - με παρότρυνση τοῦ Διονυσίου Ταγματῆρα - νὰ συνθέσει ἔργο σε πέζο με τίτλο *Ἀττικαὶ νύχτες*, τὸ ὁποῖο ὅμως, ὅπως γράφει, ἐγκατέλειπε ἔπειτα ἀπὸ τὴν συγγραφὴ τῆς τρίτης “νύχτας”, γιὰ τὴν ὁποῖα ἔγραψε ἄλλο ἄλλο ἢσαν ἡ παιδαριώδη γυμνάσματα (σ. 283). Στὸ Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σώζονται μόνον οἱ δύο πρώτες “νύχτες” (Αλ. 1, αρ. φακ. 66). Ἡ Λίτσα Χατζοπούλου στὴν ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς (Αλ. 1, αρ. φακ. 66). Ἡ Λίτσα Χατζοπούλου στὴν ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς *Ἡ ἀφηγηματικὴ πεζογραφία τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, σ. 30) χρονολογεῖ τὸ ἐργασίον τῶν ἔργων ὅτι οἱ σωζόμενες “νύχτες” γράφθηκαν μετὰ τὸν 1830 (πρὶν ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τοῦ *Ἠλιος* κ’ *Ελένη*) καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1831.

Νάσος Βαγενάς

Ο ΟΥΤΟΠΙΚΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΣΟΥΤΣΩΝ

ΕΝΑΣ ΛΙΘΟ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ της σημερινής επανεκτίμησης της παλαιότερης πεζογραφίας μας είναι η απομάκρυνση από τα πάθη του δημοτικιστικού αγώνα, που δεν μας επέτρεπαν να δούμε προκατάληπτα το έργο των πρώτων πεζογράφων του ελληνικού κράτους. Μεταξύ των θυμάτων αυτού του αγώνα είναι και τα μυθιστορήματα *Ο Λεάνδρος* του Παναγιώτη Σούτσου (1834) και *Ο Εξοριστός του 1831* του αδελφού του Αλέξανδρου (1835). Θα πρέπει να σταθούμε στην περίπτωση των Σούτσων, γιατί η στάση μας απέναντί τους παραμένει προκαταληγμένη και γιατί το έργο τους επιτρέπει να καταλάβουν μια θέση καλύτερη από εκείνη την οποία κατέχουν στη νεοελληνική πεζογραφία και ιστορία των ιδεών.

Το ποιητικό έργο των Σούτσων, μολονότι θαυμάζοταν στον καιρό του ως μεγάλο αισθητικό επίτευγμα, σήμερα είναι αντικείμενο καλλιτεχνικής περιφρόνησης. Και τούτο γιατί τα μείζονα κείμενά τους, εκείνα με τα οποία οι δύο αδελφοί πίστευαν ότι θα έλαμπαν στο ποιητικό στερέωμα των μεταγενεστέρων (ο *Οδοιπρόσ* και ο *Μασσίας* του Παναγιώτη, ο *Περιπλανώμενος* και η *Τιμωρομάχος Ελλάς* του Αλέξανδρου), είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα γλώσσα, την οποία οι ιθύνοντες του νέου ελληνικού κράτους πίστευαν ότι έπρεπε να επιβάλουν ως κοινή νεοελληνική. Η αποτυχία των έργων αυτών είναι σήμερα, εξαιτίας της γλώσσας τους, τόσο μεγάλη, ώστε να καλύπτεται με τη σκιά της και εκείνα τα κείμενα των Σούτσων που γράφτηκαν ως τα τέλη της δεκαετίας του 1830, δηλαδή πριν οι δύο ποιητές διαμορφώσουν τις αρχαϊστικές γλωσσικές πεποιθήσεις τους. Ταυτόχρονα, οι πεποιθήσεις αυτές τους

έκαναν να φαίνονται πολιτικά συντηρητικοί στα μάτια των μετέπειτα δημοτικιστών, που ταύτιζαν την πίστη στη δημοτική με την προοδευτική ιδεολογία – και αυτή την εικόνα τους έχουμε κληρονομήσει έως σήμερα (ο Γιώργος Βελουδής μάλιστα φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίζει τον Αλέξανδρο Σούτσο «γυμναστή» και «αυλοκόλακα της καμπαρίλας του Όθωνα»).¹

Και όμως, η απροκατάληπτη ανάγνωση των κειμένων τους δείχνει ότι οι Σούτσοι στην πρώτη τους περίοδο τουλάχιστον αποτελούν την πρωτοπορία της ελλαδικής διανοητής. Η λογοτεχνική και πολιτική τους δραστηριότητα είναι αδιάφετη, και απορρέει από το ίδιο αίτημα της ελευθερίας, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στο σημείο της συνάντησης του Διαφωτισμού με τον Ρομαντισμό. Ως προς την πρώτη, εισάγουν –μαζί με τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή– τον Ρομαντισμό στον ελλαδικό χώρο (αρχές της δεκαετίας του 1830), καθόλου καθυστερημένα σε σύγκριση με τον χρόνο εισαγωγής του στις άλλες (ευρωπαϊκές) χώρες, ιδίως αν σκεφτούμε και την ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Εξίσου, αν όχι περισσότερο τολμηρές, είναι οι κοινωνικοπολιτικές τους αναζητήσεις, όπως εκφράζονται τόσο μέσα από τα λογοτεχνικά τους έργα όσο και με τα άρθρα τους, κυρίως στην εφημερίδα *Ήλιος*, που εξέδιδαν στο Ναύπλιο το 1833 (πρέπει να θεωρούμε βέβαιο ότι τα κείμενα αυτά δεν γράφτηκαν όλα από τον Παναγιώτη Σούτσο, και ότι εκφράζουν όλα τις απόψεις και των δύο αδελφών).² Το στίγμα αυτών των αναζητήσεων δεν έχει έως τώρα προσδιοριστεί, γιατί, καθώς θεωρούμε δεδομένο ότι η πολιτική τοποθέτηση των Σούτσων αντανάκλα απλώς τα τρέχοντα φιλοσυνταγματικά αισθήματα του καιρού τους, διαβάζουμε (αν διαβάζουμε) τα κείμενά τους χωρίς την απαιτούμενη προσοχή.

Μια ανάγνωση των πολιτικών κειμένων των Σούτσων έξω από το πρίσμα της παραδεδομένης εικόνας τους δείχνει ότι το κοινωνικό όραμα των δύο ποιητών πηγαίνει πέρα από την επιθυμία ενός σύγχρονου συνταγματικού πολιτεύματος. Γιατί παρά το γεγονός ότι είναι στενά μπλεγμένοι στις συγκρούσεις των συγκεκριμένων πολιτικών παρατάξεων (έχει ειπωθεί ότι υποστηρίζουν τη «γαλλική» μερίδα του συνταγματικού κόμματος),³ οι θέσεις που διατυπώνουν σε αρκετά κείμενά τους στον *Ήλιο* αναπαράγουν ορισμένες από τις ιδέες ενός πρώιμου οντοπικού σοσιαλισμού για την ακρίβεια απόψεις του Σαιν-Σιμόν, οι οποίες γνώριζαν στη Γαλλία σημαντική απήχηση κατά το τέλος της δεκαετίας του 1820 (εποχή που οι Σούτσοι βρίσκονται στο Παρίσι).⁴ Οι σχέσεις των δύο ποιητών με τον Φραγκίσκο Πουλαρινό, τον θεωρούμενο πρώτο Έλληνα σοσιαλιστή, είναι γνωστές, αφού δύο «σαινσιμονικά» κείμενα του Πουλαρινού βρίσκονται δημοσιευμένα στον *Ήλιο*.⁵ Αυτό που δεν έχει προσεχτεί είναι ότι η εφημερίδα των Σούτσων δεν αποτελεί απλώς έναν χώρο φιλοξενίας των ιδεών ενός φίλου, αλλά είναι η ίδια όργανο διάδοσης αυτών των ιδεών. Όταν μάλιστα θυμηθούμε ότι στο Ναύπλιο αυτή την εποχή έχει καταφύγει μια ομάδα Γάλλων οπαδών του Σαιν-Σιμόν (μέλη της οποίας, κατ' εισηγησιν του Κωλέτ-

του, έχουν καταλάβει καίριες οργανωτικές θέσεις στη διοίκηση του νέου κράτους),⁶ και ότι η ομάδα αυτή μαζί με Έλληνες διανοούμενους έχουν συγκροτήσει «Σαινσιμονικὴν Εταιρίαν»,⁷ είναι φυσικό να σκεφτούμε ότι οι Σούτσοι δεν θα πρέπει να ήταν αμέτοχοι σ' αυτή την κίνηση και ότι ο *Ήλιος* θα πρέπει να ελέγξαζε τις απόψεις ενός ευρύτερου κύκλου ανθρώπων.

Η πίστη της εφημερίδας στην «κυριαρχίαν των λαών ως πηγὴν πάσης ελευθερίας» η θερμὴ της υποστήριξις των συμφερόντων τῶν «εργατικῶν κλάσεων» η επιμονὴ με την οποία προωθεί την υπόθεσις της γεωργίας, τῆς βιομηχανίας και του εμπορίου· η υπογράμμιση του ρόλου των κοινωνικών στην οικονομικὴ ἀνάπτυξη· η πεποίθησις γιὰ τὴν τελικὴ κατάρτησις των πολέμων· ἡ συνένωσις των ἐθνῶν σε ἓνα ἔθνος· ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ φυσικὴ πρῶτος ἐπιπολιτισμὸς ὑπόκειται στον νόμο των ἐνδιαμέσων σταδίων και ὅτι ἡ ἀπολυτοκρατία ὁδηγεῖται ἀναπότρεπτα μέσα ἀπὸ «τὴν πάλην των κλάσεων [...] εἰς ἐλευθεροποίησιν»· ἡ ἀναφορά, τέλος, του ἴδιου του ὄρου «κοινωνισμός» (με τον οποίο, μεταφραζόμεν τότε ο ὅρος socialisme)⁸ καθιστούν τους Σούτσους πρώτους εκφραστὲς σοσιαλιστικῶν ιδεῶν στον ελλαδικό χώρο (οι θέσεις τους διατυπώνονται στον *Ήλιο* πριν ἀπὸ τα κείμενα του Πουλαρινού).

Ισομένη μέσα ἀπὸ τὴν οπτικὴ αυτῶν των ιδεῶν ἡ πολιτικὴ τοποθέτησις των Σούτσων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ παρουσιάζεται λιγότερο ἀντιφατικὴ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἡ ἐνθερμη υποστήριξις του Όθωνα και τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀπὸ τὴ μια, και ἡ ἀμείλικτη κριτικὴ των ὑπουργῶν τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν πεποίθησις ὅτι ἡ συνταγματικὴ μοναρχία (οἱ Σούτσοι πιστεύουν ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ παραχώρησις συντάγματος) δεν εἶναι παρὰ «συνθηκὴ μακροχρόνης» μετὰ τὴ Γαλλικὴ Επανάστασις μετὰξὺ των τριῶν παραγωγικῶν τάξεων («γεωργικῶν», «βιομηχανικῶν, ἐμποροῖ») και τῆς τέταρτης τάξης, των πτωχῶν ὑπουργῶν και ἔχοντας φυσικὴ ρολὴ πρὸς τὶς καταχρήσεις, πρέπει να ἐλεγχεται ἀπὸ τὴν πέμπτη τάξη, τὴν τάξη των λογίων. Στὸ σχῆμα αὐτὸ οἱ βασιλεῖς ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο ἰσορροπίας μετὰξὺ των κοινωνικῶν τάξεων. Μολονὸτι δεν πιστεύουν ὅτι ἡ συνταγματικὴ μοναρχία εἶναι τὸ καλύτερο πολιτικὸν ἔργον («Αὐτὴ ἡ στάσις μιᾶς πολιτείας δεν εἶναι ἡ ὀρθότερα»), οἱ Σούτσοι ἀγωνίζονται με πάθος γι' αὐτήν, ἐπειδὴ τὴ θεωροῦν ἀπαραίτητο μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴν τέλεια κοινωνία τὴν ὁποία οραματίζονται («Ἡ τοιαύτη ἀνακοχὴ, τὴν ὁποία ἔκαμαν τα ἔθνη μετὰ των Βασιλέων, βαθημῶν θέλει φέρει τὴν ἐντελὴ νίκην εἰς τα ἔθνη»)⁹.

Θα πρέπει να σημειωθεί ὅτι οἱ Σούτσοι στο πλαίσιο αυτῶν των ιδεῶν προβλέπουν τὴν ἐνοποίηση τῆς Ευρώπης, τὴν ολοκλήρωσις τῆς οποίας τοποθετοῦν γύρω στο ἔτος 2.030. «Ἀς ἐλπίσωμεν», γράφουν, «ὅτι μίαν ἡμέραν εἰς τὴν Ευρώπην δεν θέλουν υπάρξει ἔθνη, σύνορα, δασμοτελώνια, περιορισμοὶ ἐμπορικοὶ. Ἡ Ευρώπη, τῆς οποίας τα διάφορα μέρη συνενούνται ἤδη διὰ των ἠθῶν, διὰ των ἀναγκῶν, διὰ συμπαιθειῶν και διὰ του φωτισμοῦ, ἡ Ευρώπη θέ-

εις της μελαγχολίας μου
 τας συννεφώδεις ώρας,
 ω γενεαί ηδύνομαι
 στου μέλλοντος ν' αφίνωμαι
 τας ασράτους χάρας.¹⁵

Αλλά, αστε ο Παναγιώτης στο ποίημά του «Η Πνυξ των Αθηνών» αναφέρεται ρητά στον κοινωνισμό:

Ω αρχαία της Ελλάδος εποχάι δύο μεγάλαι!
 Στέλλουσα τριακοσίας αποικίας της το πάλοι,
 του κοινωνισμού τον σπόρον εις την γην αναποθέτει,
 κι ένα τίκτει σοφόν κόσμον εις τρεις χιλιάδας έτη!¹⁶

Και βέβαια μέσα από αυτό το πολιτικό όραμα μπορεί να κατανοηθεί το φηκικολοδιστριακό πάθος πολλών ποιημάτων των Σούτσων, οι οποίοι την αντίδραση εναντίον του κυβερνήτη –που τον αποκαλούν τύραννο– τη χαρακτήριζαν «δεύτεραν επανάστασιν» εξίσου «ισράν» με εκείνη του '21.¹⁷ Αναφορά του όρου κοινωνισμός υπάρχει και στον *Λεάνδρου* και τον *Εξορίστη* του 1831, μάλιστα με όρους που δείχνουν ότι το πολιτικό πιστεύω των δύο φίλων συμφωνεί και ως προς τις ιστορικές καταβολές του, αφού θεωρούν ότι οι δύο κοιτίδα του κοινωνισμού την Αργολίδα. Αναφωνεί ο ήρωας στο μυστήριμα του Παναγιώτη:

«Αργολιζί στάδιον ευρύ μεγάλων ενθμήσεων! Φυγάδες Αιγύπτιοι
 ναυαγήσαντες παρακατέθεσαν το πάλοι εις την παρθένον σου γην την
 σποράν του κοινωνισμού· εκυοφόρησας, και την πεφωτισμένην Ευρώ-
 πην εγέννησας...»

Εκ των σπλάγγων σου η παλαιά Ελλάς εξήλθεν· εκ των σπλάγγων
 σου και η νέα».¹⁸

Στην τριτοπρόσωπη αφήγηση του *Εξορίστη* τα ίδια περίπου λέει ο αφηγητής:

«Επέρασεν ύστερον από την δενδρόφυτον Τύρυνθα, και ύστερον από τους Αποβάθμους, όπου το πάλοι απέβη ο Δαναός, φέρων εις την Ελλάδα τα πρώτα σπέρματα του κοινωνισμού, και όπου, κατά το 1833, έμελε να αποβή νέος Δαναός, ο Βασιλεύς της Ελλάδος».¹⁹

Η παρομοίωση του Όθωνα με τον Δαναό, ο οποίος, ως βασιλιάς του Αργους, δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης, τη διοίκηση των πόλεων και την άρδευση των αγρών, είναι προφανές ότι υπαγορεύεται από το

λει υπάρξει μία κοινωνία. Οι αιώνες είναι οι χρόνοι της ηλικίας των εθνών. Εις δύο χρόνους εθνών θέλουν συμβή όσα προλέγομεν».¹⁰

Τα όσα είπαμε παραπάνω πιστεύω ότι απαντούν στην εύλογη απορία του Πάνου Μουλλά: «Ο [Αλέξανδρος] Σούτσος δεν αντιπροσωπεύει κανένα κόμμα [...] Πού λοιπόν στηρίζει τη δύναμή του;» και, ακόμη, ότι μας βοηθούν να καλάβουμε καλύτερα αρκετά από τα λογοτεχνικά κείμενα που γράφουν οι δύο αδελφοί ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1840. Για να δώσω μερικά παραδείγματα· η ένταση των παρακάτω στίχων του Αλέξανδρου Σούτσου:

Από της υπουλότητος το ζωντανόν σχολείον,
 του βδελυκτού εγωισμού· η ακόλουθη στροφή του ίδιου:

αισθάνομαι ότι περιέχει κάτι από το πάθος με το οποίο οι οπαδοί του Σαιν-Σιμόν καταδίκάζαν τον εγωισμό· η ακόλουθη στροφή του ίδιου:

Δεν ανήκω εις καμίαν Κομματάρχου μας μερίδα,
 αλλ' εις όλην την πατρίδα.

Έως σήμερα φατρία έθνους δεν εσχεδιάσθη,
 κι Αρχηγός εκείνης είμαι, ήτις έτι δεν επλάσθη.¹³

θα πρέπει να εκφράζει λιγότερο ένα γενικό πατριωτικό συναίσθημα και περισσότερο μία συγκεκριμένη πολιτική επιθυμία, αφού η αναφορά στο ασχημάτιστο κόμμα στην Ελλάδα κόμμα του έθνους φαίνεται να παραπέμπει σε κάτι ανάλογο μ' εκείνο το σύνολο των παραγωγικών τάξεων –γεωργικοί (γιαυκτήμονες και αγρότες), βιομηχανικοί (εργοστασιάρχες, μισθοί εργάτες και τραπεζίτες), έμποροι λόγιου/καλλιτέχνες– το οποίο ο σαινσιμονισμός αποκαλεί εθνικό κόμμα, αντιπαραθέτοντάς το στο ανεθνικό κόμμα (ευγενείς, πλούσιοι διαβιούντες αέργως, κληρικοί, δικαστές, αξιωματικοί). Ενάντιον αυτής της παρασιτικής τάξης, και όχι εναντίον της συμπεριφοράς συγκεκριμένων προσώπων, φαίνονται να κατευθύνονται οι ποιητικές επιθέσεις και του Παναγιώτη Σούτσου κατά των υπουργών, των στρατηγών και των εισαγγελέων (βλ. λ.χ. το ποίημά του «Ο γέλωτος»),¹⁴ ενώ στην εντυχιμένη ζωή της μελλοντικής τέλει κοινωνίας φαίνονται ν' αναφέρονται οι στίχοι του:

Προς σας το βλέμμα έχομεν
 όσοι εν μέσω τρέχομεν
 επωφελών αγώνων.

Ω άνθρωποι άοριστοι
 ω γενεαί αγνώριστοι

των ερχομένων χρόνων!
 .....
 Διά της φαντασίας μου

εις της μελαγχολίας μου
 τας συννεφώδεις ώρας,
 ω γενεαί ηδύνομαι
 στον μέλλοντος ν' αφίνωμαι
 τας αοράτους χώρας!¹⁵

Αλλάστε ο Παναγιώτης στο ποίημά του «Η Πνύξ των Αθηνών» αναφέρει:
 «... ημιά στον κοινωνισμό»:

Ω αρχαίαι της Ελλάδος εποχαι δύο μεγάλα!
 Στέλλουσα τριακοσίας αποικίας της το πάλαι,
 του κοινωνισμού τον σπόρον εις την γην αναποθέτει,
 κι ένα τίκτει σοφόν κόσμον εις τρεις χιλιάδας έτη!¹⁶

Και βέβαια μέσα από αυτό το πολιτικό όραμα μπορεί να κατανοηθεί το πολιτικοδογματικό πάθος πολλών ποιημάτων των Σούτσων, οι οποίοι την αντίθεση εναντίον του κυβερνήτη –που τον αποκαλούν τύραννο– τη χαρακτήριζαν «δευτέραν επανάστασιν» εξίσου «ιεράν» με εκείνη του '21.¹⁷ Αναφορά του όρου κοινωνισμός υπάρχει και στον *Λεωνόρο* και τον *Εξορίστη* του 1831, μάλιστα με όρους που δείχνουν ότι το πολιτικό πιστεύω των δύο αδελφών συμφωνεί και ως προς τις ιστορικές καταβολές του, αφού θεωρούν ότι οι δύο κοίτιδα του κοινωνισμού την Αργολίδα. Αναφωνεί ο ήρωας στο μυθιστόρημα του Παναγιώτη:

«Αργολίς! στάδιον ευρύ μεγάλων ενθυμήσεων! Φυγάδες Αιγύπτιοι
 νυμφήσαντες παρακατέθεσαν το πάλαι εις την παρθένον σου γην την
 σπυρίαν του κοινωνισμού· εκυοφόρησας, και την πεφωτισμένην Ευρώ-
 πην εγέννησας...
 Εκ των σπλάγγων σου η παλαιά Ελλάς εξήλθεν· εκ των σπλάγγων
 σου και η νέα».¹⁸

Στην τριτοπρόσωπη αφήγηση του *Εξορίστου* τα ίδια περίπου λέει ο αφηγητής:

«Επέρασεν ύστερον από την δεινρόφροντον Τύρυνθα, και ύστερον από
 τους Αποβάθμους, όπου το πάλαι απέβη ο Λαναός, φέρων εις την
 Ελλάδα τα πρώτα σπέρματα του κοινωνισμού, και όπου, κατά το 1833,
 ήμλλα να αποβή νέος Λαναός, ο Βασιλεύς της Ελλάδος».¹⁹

Η παρομοίωση του Όθωνα με τον Λαναό, ο οποίος, ως βασιλιάς του Αργούς, δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης, τη διοχέτευση των ποταμών και την άρδευση των αγρών, είναι προφανές ότι υπαγορεύεται από το

λει υπάρχει μία κοινωνία. Οι αιώνες είναι οι χρόνοι της ηλικίας των εθνών. Εις δύο χρόνους εθνών θέλουν συμβή όσα προλέγομεν».¹⁰

Τα όσα είπαμε παραπάνω πιστεύω ότι απαντούν στην εύλογη απορία του Πάνου Μουλλά: «Ο [Αλέξανδρος] Σούτσος δεν αντιπροσωπεύει κανένα κόμμα [...] Πού λοιπόν στηρίζει τη δύναμή του;» και, ακόμη, ότι μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα αρκετά από τα λογοτεχνικά κείμενα που γράφουν οι δύο αδελφοί ώς τις αρχές της δεκαετίας του 1840. Για να δώσω μερικά παραδείγματα· η ένταση των παρακάτω στίχων του Αλέξανδρου Σούτσου:

Από της υπουλόρητος το ζωντανόν σχολείον,
 του βδελυκτού εγωισμού το βρωμερόν αγγείον...¹²

αισθάνομαι ότι περιέχει κάτι από το πάθος με το οποίο οι οπαδοί του Σαιν-Σιμόν καταδίκάζαν τον εγωισμό· η ακόλουθη στροφή του ίδιου:

Δεν ανήκω εις καμίαν Κοιματάρχου μας μερίδα,
 αλλ' εις όλην την πατρίδα.

Έως σήμερα φατρία έθνους δεν εσχεδιάσθη,
 κι Αρχηγός εκείνης είμαι, ήτις έτι δεν επλάσθη!¹³

θα πρέπει να εκφράζει λιγότερο ένα γενικό πατριωτικό συναίσθημα και περισσότερο μία συγκεκριμένη πολιτική επιθυμία, αφού η αναφορά στο ασχημάτιστο κόμμα στην Ελλάδα κόμμα του έθνους φαίνεται να παραπέμπει σε κάτι ανάλογο μ' εκείνο των παραγωγικών τάξεων –γεωργικοί (γαιοκτήμονες και αγρότες), βιομηχανικοί (εργοστασιάρχες, μισθοτοί εργάτες και τραπεζίτες), έμποροι λόγιοι/καλλιτέχνες– το οποίο ο σαινσιμονισμός αποκαλεί εθνικό κόμμα, αντιπαραθέτοντάς το στο αντεθνικό κόμμα (ευγενείς, πλούσιοι διαβιούντες αέργως, κληρικοί, δικαστές, αξιωματικοί). Εναντίον αυτής της παρασιτικής τάξης, και όχι εναντίον της συμπεριφοράς συγκεκριμένων προσώπων, φαίνονται να κατευθύνονται οι ποιητικές επιθέσεις και του Παναγιώτη Σούτσου κατά των υπουργών, των στρατηγών και των εισαγγελέων (βλ. λ.χ. το ποίημά του «Ο γέλωτος»),¹⁴ ενώ στην ευτυχισμένη ζωή της μελλοντικής τέλει κοινωνίας φαίνονται ν' αναφέρονται οι στίχοι του:

Προς σας το βλέμμα έχομεν
 όσοι εν μέσω τρέχομεν
 εποφελών αγώνων.

Ω άνθρωποι αόριστοι
 ω γενεαί αγνώριστοι

των ερχομένων χρόνων!

.....
 Διά της φαντασίας μου

πρότυπο του Σαιν-Σιμών: αφενός από τα δεδομένα της κοινωνικής θεωρίας του, που έβλεπε την ανάπτυξη της γεωργίας ως μία από τις βασικές οδούς προς την κοινωνική τελειοποίηση, και αφετέρου από τη συνήθεια των συγκριτικών του ανεδρομών στην αρχαιότητα. Οι Σούτσοι πίστευαν ότι ο Όθων και η Αντιβασιλεία με τις πράξεις τους ενέργειες, που περιλάμβαναν και μέτρα για την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου,²⁰ ικανοποιούσαν ή επρόκειτο να ικανοποιήσουν τις προϋποθέσεις του μεταβατικού σταδίου, και ως εκ τούτου θα απέβιαν για τη μελλοντική σοσιαλιστική Ελλάδα, ό,τι ο Λανός για την Ευρώπη του Διαφωτισμού.²¹

Η Αλεξάνδρα Σαμουήλ, σε πρόσφατη μελέτη της για την πεζογραφία του Παναγιώτη Σούτσου, επισημαίνει το πολιτικό περιεχόμενο του *Λεάνδρου*, το οποίο είχε υποτιμήσει η κριτική ακόμη, με την ανάλυση δύο «Διαφωτιστικών» διηγημάτων του *Ηλίου* («Απομνημονεύματα νιτακού»), «Ο Τρισχιλιόπυχος», τα οποία προσφώς αποδίδει στον Παναγιώτη, διευρύνει το πεζογραφικό έργο του, θέτοντας συγχρόνως τις ορθές βάσεις για μίαν επανεκτίμησή του.²² Προσθέτοντας στα στοιχεία αυτά και την ουτοπική σοσιαλιστική διάσταση, η οποία διακρίνεται τόσο στο μυθιστόρημα όσο και στα διηγήματα,²³ ανακαλύπτουμε έναν Παναγιώτη Σούτσο πεζογράφο λιγότερο ασήμαντο απ' ό,τι πιστεύεται για την ακρίβεια αξιολόγο, όταν λάβουμε υπόψη ότι ο Παναγιώτης με τον Αλέξανδρο προσπαθούσαν ν' ανοίξουν δρόμο για την ανάπτυξη έως τότε μυθιστοριογραφία μας, και ότι στην προσπάθειά τους αυτή είχαν την τόλμη να εκφράσουν τις πλέον οραματικές κοινωνικές αναζητήσεις του καιρού τους.

Στην αρχική μορφή του *Λεάνδρου*, που είχε τον τίτλο *Αι περιπλανήσεις μου* και που δημοσιεύεται ως σειρά ταξιδιωτικών επιστολών στον *Ηλιο* με την υπογραφή Περιηγητής, η σαινισμονική διάσταση είναι ορατότερη, αφού ο σκοπός του καιμένου, εκτός από το «να κηρύξη τα άβλα και τας θυσίας των Ελλήνων», είναι και «να διαχύση υπό μυθιστορικών σχήμα ιδέας εμβρυείς και ωφελίμους περί γεωργίας, βιομηχανίας και φωτισμού».²⁴ Το όνομα Λεάνδρος και η ερωτική ιστορία δεν υπάρχουν ακόμη, ενώ η περιγραφή της Ελλάδας από τον αφηγητή-Περιηγητή φαίνεται να καθοδηγείται από το πρότυπο του *Οδοιπορικού* του Σάτωελτριάν. Η απόφαση να προσθέσει την ερωτική ιστορία, στην οποία ο Σούτσος φαίνεται να οδηγείται, έπεται από τη διακοπή της έκδοσης του *Ηλίου* (15 Δεκεμβρίου 1833), υπό την επίρεια της ανάρρωσης του Βέμπερον του Γκαίτε και του *Τζάκοπο Όρτις* του Φόσκολο ενίσχυσε τη ρομαντική ατμόσφαιρα του μυθιστορήματος ωθώντας το πολιτικό-διδασκαλικό στοιχείο στο βάθος. Έτσι αποκλείστηκαν από τον *Λεάνδρο* εκείνες οι επιστολές του Περιηγητή που υπονόμευαν την περιγραφή του ερωτικού μύθου. Μολαταύτα ο σοσιαλιστικός τόνος γίνεται αισθητός σε ορισμένα του σημεία. Η ισχυρή αντιεξουσιαστική διάθεση του πρωταγωνιστή και ο ασίγηστος «έρωσ της ελευθερίας»²⁶ τα αρνητικά του σχόλια εναντίον των συγχρόνων του πολι-

και τον «ανδρομυρίων κοινωνικού ανθρώπου»²⁷ η πεποίθησή του ότι ζει σ' έναν «πρώην έγγυον μεγάλων μελλόντων»²⁸ η περιπλάνηση της φαντασίας του στην «μέλλουσαν κοινωνίαν, κοινωνίαν ζώσαν και ηχηράν φιλοσόφων, ποιητών, μητόρων, αρχιτεκτόνων, ζωγράφων και λιθοξόων»²⁹ τέλος, η θωρακιστική προφορά του στον κοινωνισμό, φανερόνουν άνθρωπο με συγκεκριμένο πολιτικό έργο. Ο Λεάνδρος είναι ένας ουτοπικός σοσιαλιστής που λυγίζει τελικά «κάτι από το βάρος της ρομαντικής μελαγχολίας».

Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον *Εξόριστο*, μολονότι στο μυθιστόρημα του Αλέξανδρου ο ήρωας δεν αυτοκτονεί, όπως στον *Λεάνδρο*, αλλά αυτοκρινόται από τον κόσμο, και μολονότι η απομάκρυνση αυτή δεν οφείλεται τόσο στον θάνατο της αγαπημένης του όσο στην τροπή που παίρνουν τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας. Καθώς εδώ το πολιτικό στοιχείο κυριαχεί και η ερωτική όραμα έρχεται σε δεύτερη μοίρα, η κοινωνική αναζήτηση διαγράφεται εμφανέστερα. Μπορούμε να πούμε ότι ο «ενδεδυμένος την αρματολικήν «βιάλην» Εξόριστος («το ήμερον ήθος του και ο τρόπος της ομιλίας του εμαρτύρουν ότι αυτός δεν ήτον ο συνήθης ιματισμός του») είναι ένας φουστανελοφόρος σαινισμονιστής. Τόπος μοναχικός («τριακονταετής μόλις, εβαρύνετο στον κόσμο και απέφευγεν τους ανθρώπους»), με χαρακτηρισά όμοιο με «τα άτρια και ανεξάρτητα όρη της Ελλάδος», έχει «είδωλον της σταθεράς λατρείας του των Ελλήνων», η αδιάκοπη καταπάτηση της οποίας τον αναγκάζει να «ζητή σπυτιόφισιν εις τας συνεχείς περιπλανήσεις». «Εκγοητευθείς από τα συγγράμματα του Ρουσσώ και του Βολταίρου» αποδημεί «εις την σοφήν Ευρώπην» όπου παρακολουθεί «επιστημών και φιλοσοφίας μαθήματα» και όπου «τελευτάει» ακούει «την γλυκείαν φωνήν της Ελευθερίας, όταν ενέπνεε τον Λαφαιτην και τον Βενιαμίν Κωνσταντιον» (οι δεσμοί του πρώτου με τους σαινισμονιστές είναι γνωστοί). Ασυμβίβαστος, δεν αναγνωρίζει ως νόμιμο Κυβερνήτη τον Καποδίστρια, επειδή αυτός αρνείται να δώσει σύνταγμα, και όταν καταδικάζεται σε θάνατο αρνείται πεισματικά να ζητήσει χάρη. Αγωνιζόμενος με τους συνταγματικούς για τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης, τους εγκαταλείπει όταν θεωρεί συμβιβαστικές ορισμένες τους κινήσεις. Όπως όλοι οι ουτοπιστές, που φλέγονται από ιδέες αφηρημένες και ανέφικτες (ο Καποδίστριας τον χαρακτηρίζει «δογματιστή»), «στερείται από τα μικρά εκείνα πλεονεκτήματα, τα οποία αναγκάζει εις την πρακτικήν ζωήν», και υπάρχουν μέσα του «θέρημα σπυτιόσβαστος και χορδαί τινες παραδόξως κινούμεναι». Όπως οι αντικομμφορμιστές μαθητές του Σαιν-Σιμών, που διατρέχοντας αυτά τα χρόνια την Ελλάδα αυτοκινούσι την περιέργειαν του κοινού»,³⁰ έτσι κι αυτός «μη δυνάμενος να συμφωροφή με την κοινωνίαν μας, της οποίας κατεφρόνει τας προλήψεις και δεισιδαιμονίας, φαίνεται πολλάκις παράξενος εις τα όμματα του κόσμου».

Τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της κοινωνικής συμπεριφοράς του Εξόριστου, το παράξενο πάθος με το οποίο αναζητεί την ελευθερία, ορισμένα στοιχεία της πολιτικοοικονομικής γλώσσας του αφηγητή και του ήρωά του (η δια-

στρωμάτωση των κοινωνικών τάξεων, αναφορές σε ζητήματα κρατικής οικονομίας), η αγάπη τους για τις εργατικές τάξεις,³¹ η πεποίθηση του αφηγητή για τη μελλοντική ανάπτυξη του κοινωνισμού στην Ελλάδα, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε τις αποχρώσεις των πολιτικών ιδεών του πρωταγωνιστή και να προσδιορίσουμε το πραγματικό θέμα του μυθιστορημάτων. Ο *Εξόριστος του 1831* δεν φαίνεται να γράφτηκε «για να δικαιολογήσει την αντικαποδοστριακή στάση του συγγραφέα» του, όπως έχει ειπωθεί,³² αλλά για να εκφράσει το αίτημα μιας ιδεώδους –πραγματοποιήσιμης κατά τον Σούτσο– κοινωνικής ελευθερίας, το πρώτο αποφασιστικό ελληνικό βήμα προς την οποία εμπόδιζε η πολιτική του Καποδίστρια. Έτσι εξηγείται η ασυνεπής, εκ πρώτης όψεως, στάση του αφηγητή, που, μολονότι δέχεται ότι υπάρχουν «υγιείς της πολιτικής αρχαί», απεχθάνεται συλλήβδην τους υπάρχοντες λειτουργούς της («Γελοίοι εν γένει όλοι της οικομένης οι πολιτικοί»), και, μολονότι απεχθάνεται τους πολιτικούς και κυρίως τους Έλληνες («γελοιοίτεροι συγκρίτως οι της Ελλάδος»), επιθυμεί διακαώς τη σύγκληση ελληνικού κοινοβουλίου και, κυρίως, αιτιολογείται, όπως είπαμε, το ανεξήγητο για τα πραγματικά δεδομένα της εποχής μέγεθος του πολιτικού πάθους του Εξόριστου εναντίον του Καποδίστρια. Πρόκειται για πάθος που δεν απορρέει από αποστροφή προς το πρόσωπο του Κυβερνήτη αλλά από έναν οντοπικό πόθο του απολύτου.

Η ανακάλυψη μιας πρώιμης σοσιαλιστικής αναζήτησης στον *Εξόριστο του 1831* δεν κάνει βέβαια το μυθιστόρημα αναγκαστικά καλύτερο. Το καθιστά όμως περισσότερο ενδιαφέρον. Μας παρακινεί να το διαβάσουμε προσεχτικότερα και ν' αντιληφθούμε ότι οι δύο κύριες διαπιστώσεις, πάνω στις οποίες η νεότερη κριτική οικοδόμησε τις σχέδόν καθ' ολοκληρίαν αρνητικές αποφάνσεις της, είναι ανεπαρκώς θεμελιωμένες. Την πρώτη από τις διαπιστώσεις αυτές αποτελεί η παρατήρηση του Άγγελου Βλάχου ότι ο *Εξόριστος* είναι έργο «πλήρες ληκυθείου [ρητορικού] στόμφου και επιφωνημάτων»,³³ παρατήρηση την οποία επαναλαμβάνουν ως εύστοχη, χωρίς να την ελέγξουν, όλοι σχεδόν οι μετέπειτα κριτικοί του. Το γεγονός ότι η παρατήρηση αυτή δεν επαληθεύεται από την ανάγνωση του «κωμικοτραγικού», όπως το χαρακτηρίζει ο συγγραφέας του– μυθιστορημάτων (απειναντίας ο Σούτσοσ σε ορισμένα σημεία του διακωμωδεί τον στόμφο και τη ρητορεία), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Βλάχος μιλώντας για τον *Εξόριστο* διατύπωνε την παρατήρησή του από μνήμης, ότι δηλαδή δεν είχε ξαναδιαβάσει πρόσφατα το μυθιστόρημα και το συνένεμε με άλλα μυθιστορήματα της ρομαντικής εποχής: το πιθανότερο με τον *Αιάνδρο*, για τον οποίο η παρατήρησή του θα μπορούσε ως ένα βαθμό να ευσταθεί (υπόθεση, την οποία ενισχύει το γεγονός ότι τα προσδιοριζόμενα από τον Βλάχο πρότυπα του *Εξόριστου*, η *Αελία* της Γεωργίας Σάνδη και ο *Τζάκοπο Όρτις*, βρίσκονται πλησιέστερα στο μυθιστόρημα του Παναγιώτη – για την ακρίβεια ο *Εξόριστος* δεν έχει καμία σχέση με το πρώτο).

Η δεύτερη παρατήρηση είναι η έλλειψη ενδιαφέρουσας πλοκής (η οποία

προσπερνιέται «αφελής» και «στατική»)³⁴ και επαρκούς διαπλοκής μεταξύ των δύο θεματικών αξόνων του *Εξόριστου*, του πολιτικού και του ερωτικού –που συχνά γρονότα συγχά δεν διαπλέκονται καν με τη ροή του μυθιστορηματος, αλλά δίνουν την εντύπωση μιας παρένθετης, παράλληλης εξιστόρησης.³⁵ και η αναζήτηση των αιτίων αυτής της ανεπάρκειας στη μυθιστορητική αρετή του Σούτσοσ.³⁶ Αναρωτιέται κανείς πόσα είναι στις αρχές της δεκαετίας του 1830 τα μυθιστορήματα εκείνα, η μελέτη των οποίων θα μπορούσε να ενισχύσει την μυθιστοριογραφική εμπειρία ενός νέου συγγραφέα όπως ήταν ο Σούτσοσ; Αλλά από την ιστορία της δεκαετίας του 1830 ελληνικό μυθιστόρημα που να εκθέτει περισσότερο κινητικά την ιστορία του. Η ροή του μυθιστορηματος –όπως το δηλώνει και ο τίτλος του– δεν πηγάζει από το προσωπικό αιδύλιο του πρωταγωνιστή, στο οποίο τα πολιτικά γεγονότα παρεμβάλλονται παρενόετως, αλλά από την ερωτική ιστορία διαπλέκεται ικανοποιητικά με την ήρωα, με την οποία η ερωτική ιστορία διαπλέκεται ικανοποιητικά (η αγαπημένη του είναι κόρη ταξικού του εχθρού, που βρίσκεται στο επίκεντρο στρατόπεδο ο αντιστατής του προσπαθεί να τον εξοντώσει και με πολιτικά μέσα). Θα πρέπει να σημειωθούν και οι χρονικές αναδρομές της αφήγησης, αρκετά επιτυχημένες για την εποχή που γράφεται το έργο. «Η έκθεση του *Εξόριστου* είναι κάπως περίπλοκη», παρατηρεί σωστά ο Π.Α. Καστροδμήτρης, ο μόνος σήμερα που βρίσκει στο μυθιστόρημα κάποια θετικά στοιχεία.³⁷ Ακόμη και όταν εκτείνεται υπερβολικά, η εξιστόρηση των πολιτικών γεγονότων είναι σπάνια περιττή, γιατί αυτά συνδέονται με τις μεταβολές του ήρωα και τις τροπές της τύχης του.

Όλα αυτά δείχνουν ότι και το μυθιστόρημα του Αλέξανδρου είναι λιγότερο επιτυχημένο απ' ό,τι πιστεύεται και ότι οι χαρακτηρισμοί που έχουν παραχθεί την κριτική του μοίρα («Όλα στον *Εξόριστο*, τα πρόσωπα, η πλοκή, η καθαρεύουσα, έχουν κάτι το συμβατικό και το κατασκευασμένο»)³⁸ ανταποκρίνονται εν μέρει μόνο στην πραγματικότητα. Ορισμένα σημεία της πλοκής κάποιες ελάχιστα πιθανοφανείς συμπτώσεις και η έκβαση, που υπακούουν στην κωμική της διάθρωσης του ρομαντικού μύθου– είναι συμβατικά. Όμως τα πρόσωπα –τόσο τα κύρια (ο Εξόριστος, η Ασπασία, ο πατέρας της, ο Αυγερινός, ο Καποδίστριας, ο Σεϊδάλης), όσο και τα δευτερεύοντα (ο Αυγουστίνος Καποδίστριας, η τροφός της Ασπασίας, ο Έκτακτος Επίτροπος Ανατολής, Ελλιάδος, ο αστυνόμος και ο παπάς της Σαλαμίνας, ο ανακριτής)– διαπλέκονται με ζωντάνια που υπερβαίνει την όποια στερεοτυπική καταγωγή τους. Όσο για τη γλώσσα, δεν είναι η καθαρεύουσα (η οποία, άλλωστε, δεν είναι διαμορφωθεί ακόμη) και δεν αναπαράγει κάποια προύπαρχουσα συμβατικότητα. Καθώς η λογοτεχνία μας δεν διέθετε δοκιμασμένη πεζογραφική γλώσσα και οι γλωσσικές κατευθύνσεις του νέου κράτους δεν είχαν ακόμη καταβληθεί, ο Σούτσοσ, που ως στρατευμένος συγγραφέας απευθύνεται στο

ευρύ κοινό, προσπαθεί να βρει μια γλωσσική μορφή κατανοητή από όλους («να είμαι τοίσι πάσι καταληγτός»).³⁹ Γι' αυτό εκφράζεται με τρόπο απλό, με γλώσσα η οποία στο αφηγηματικό μέρος της πλησιάζει τη λόγια καθομιλουμένη, ενώ με τους διαλόγους της αποδίδει τον προφορικό (ενίοτε ιδιωματικό) λόγο των συγκεκριμένων προσώπων. Για τα πεζογραφικά δεδομένα της εποχής η γλώσσα του *Εξορίστου* θα μπορούσε να θεωρηθεί επίτευγμα.⁴⁰

Ο *Εξορίστος* έχει βέβαια ελαττώματα, όμως τα ελαττώματα αυτά φαίνονται ν' απορρέουν λιγότερο από τη μηχανική εφαρμογή των μυθιστορηματικών συμβάσεων και περισσότερο από την προσπάθεια του συγγραφέα του να ξεπεράσει αυτές τις συμβάσεις. Σε μίαν εποχή που το μυθιστόρημα, ανούπαρκο ακόμη στην Ελλάδα,⁴¹ δεν έχει απειπλάκει επαρκώς από τη μυθιστορία (τόσο από την πικαρική της ανάπλαση όσο και από την παλαιότερη μορφή της) και αντλεί σε μεγάλο βαθμό τα θέματά του από το παρελθόν (ή τα τοποθετεί στο παρελθόν), η επιλογή της θεματικής ύλης του *Εξορίστου* και ο μυθιστορηματικός του τρόπος αποτελούν μια θαρραλέα συγγραφική πράξη. Στην ευρωπαϊκή πεζογραφία της εποχής είναι δύσκολο να βρούμε μυθιστορήματα με υπόθεση τόσο σύγχρονη και τόσο έντονα πολιτική και με κοινωνική προβληματική τόσο προχωρημένη. Βέβαια το καινό θεματικό υλικό απαιτούσε μυθιστοριογραφικές ικανότητες ιδιαίτερες, τις οποίες δεν διέθετε ο Σούτσος. Αυτός είναι, πιστεύω, ο λόγος για τον οποίο ο συγγραφέας, στην προσπάθειά του να δώσει μορφή σ' αυτό το υλικό, κινητοποιεί και στοιχεία από τα άλλα λογοτεχνικά είδη που καλλιεργούσε – από την ποίηση και τη θεατρική κωμωδία. Το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά δεν μεταβολίζονται πλήρως σε μυθιστορηματικά και ότι ο Σούτσος δεν επεξεργάστηκε όσο θα έπρεπε ορισμένα άλλα σημεία του, κάνουν τον *Εξορίστο* να μας δίνει ως ένα βαθμό την αίσθηση ενός μυθιστορηματικού ωμού και ακατέργαστου. Όμως η αίσθηση αυτή, που αποτελεί το μεγαλύτερο μειονέκτημά του, περιέχει ταυτόχρονα σύμφυτη και την αρετή του: μίαν ένταση και μίαν αμεσότητα που, τροφοδοτούμενες από το πάθος και την ελικρίνεια (ακόμα και από την αφέλεια) του καιμένου, είναι ικανές να κρατήσουν και σήμερα το λογοτεχνικό μας ενδιαφέρον.

Πότε οι Σούτσοι γνωρίζουν το έργο του Σαιν-Σιμόν είναι δύσκολο να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Εντούτοις σ' ένα σύντομο βιογραφικό του διαγράμμα που δημοσιεύουν στον *Ηλιο* («Βίος του Σαινσιμωνός») υπάρχουν ορισμένες πληροφορίες, οι οποίες ενδέχεται να είναι αυτοβιογραφικές: «Το όνομα του Σαινσιμωνός», γράφουν, «έφθασεν από τα 1835 και εις την Ελλάδα: τα συγγράμματά του περιέτρεξαν τας χείρας πολλών Ελλήνων»· αι νέαι ιδέαι των μας εξέπλητταν». ⁴² Αν σκεφτούμε ότι οι Σούτσοι κατέβηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον Μάιο του 1825,⁴³ μπορούμε να υποθέσουμε ότι γνώριζαν το έργο του Σαιν-Σιμόν από τότε ή, ακόμη, ότι ήταν αυτοί που το έφεραν στην Ελλάδα και το έκαναν γνωστό. Όσο για τη διάρκεια των σαινσιμωνικών τους πεποιθήσεων, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο Αλέξανδρος τις διατη-

ρήσει επί τουλάχιστον τον πρώτο καιρό έπειτα από τη μεταπολίτευση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, αφού ο Δημόφιλος, ο πρωταγωνιστής του αυτοβιογραφικού θεατρικού έργου του *Ο ατίθαστος ποιητής* (αρχές του 1843), το οποίο αφηγησικώς τη δικαστική δίωξή του για τις ανατρεπτικές απόψεις που πέφτουν στον *Περπλανώμενο*, απευθύνει στην αθηναϊκή νεολαία, που του εί-

Της βασιλείας των λαών, της μη εκούσης τέλη,
η ροδοδάκτυλος ήώς, ω νέοι ανατέλλει
την ζωογόνον δρόσον της και τα χαράγματά της
ανήγγειλεν ο άγρυπνος Αλεκτρών Γαλάτης
με την εξ άρκτου φθάσαν φωνήν εις μεσημβρίαν
πιστεύετε, πιστεύετε, εις την Ελευθερίαν
την οικουμένην η Θεά, ιδέτε, μεταλλάττει
τα πλήθη έθνη γίνονται, πατρίδες των τα Κράτη,
και οι ενός υπήκοοι ανάκτων συμπολιταί
αι μάχαι παδουν των λαών η έρις συζητείται
εις μίαν ειρηνοποιόν Βουλήν Αμφικτυόνων,
αντί δε της δυνάμεως ο λόγος άρχει μόνον.⁴⁴

Ο δημόφιλος Σούτσος επαναλαμβάνει εδώ ορισμένες από τις βασικές θέσεις της πολιτικής θεωρίας που διατύπωσε πριν από δέκα χρόνια στον *Ηλιο*. Η φρασολογία των λαών η μη έχουσα τέλη» είναι η σοσιαλιστική κοινωνία. Διαφορετικά από τη συνταγματική μοναρχία – η οποία, ως ενδιάμεση προς τον κοινωνισμό φάση, θα έχει περιορισμένη διάρκεια – το πολίτευμα της «βασίλειος των λαών», ως το έσχατο στάδιο εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, θα βασκίσει στο διηνεκές, γιατί οι κοινωνικές σχέσεις θα έχουν φτάσει στην τέλει μορφή και ο άνθρωπος θα έχει ανακτήσει την ανθρώπινη υπόστασή του (πρόγραμμα αδύνατον στις ατελείς κοινωνίες). Την ανατολή της υπέρτατης αρχής, την οποία ο Σούτσος στις αρχές του 1843 βλέπει να διαφαίνεται στον ορίζοντα, ανήγγειλε ο πετεινός των Γάλλων (ο Γαλάτης Αλεκτρών), δηλαδή η Γαλλική Επανάσταση. («Η πρώτη μάχη, μεγάλη και αματώδης, την οποία έδωκαν αι εργατικά κλάσεις, υπήρξεν η Γαλλική Επανάστασις»).⁴⁵ Η εξέγερση της 3ης Σεπτεμβρίου έπειτα από λίγους μήνες, που θα φέρει το πολυπόθητο σύνταγμα, θα πρέπει να ενίσχυσε την πεποίθηση του Αλέξανδρου για τη μελλοντική τελική νίκη του λόγου επί της δυνάμεως.

Διαφοροποιημένη από εκείνη του αδελφού του είναι η πορεία των σαινσιμωνικών ιδεών του Παναγιώτη Σούτσου. Βαθύτερα θρησκευόμενος από τον Αλέξανδρο και περισσότερο ελκυσόμενος από τις κατευθύνσεις του τελευταίου έργου του Σαιν-Σιμόν (*Ο Νόος Χριστιανισμός*, 1825) και των οπαδών του, ο Παναγιώτης θ' ακολουθήσει την οδό ενός χριστιανικού σοσιαλισμού, ο οποίος

γίνεται εμφανής σε ορισμένα άρθρα του στην εφημερίδα *Η αναγεννηθείσα Ελλάδα*, που εξέδιδε δίγλωσση (στα ελληνικά και στα γαλλικά) από τον Ιούνιο του 1836 ως τον Ιανουάριο του 1837. «Ο φωτισμός», διαβάζουμε σε ένα από αυτά, «προοδεύει σήμερα όχι με το ξίφος της κατακτησεως, αλλά εις την μίαν χείρα με την βίβλον του χριστιανισμού και εις την άλλην με την βιομηχανίαν».⁴⁶ Πολύ σύντομα το μήνυμα της χριστιανικής βίβλου θα διαποτίσει ακόμμη περισσότερο τις ιδέες του Παναγιώτη οδηγώντας τον στη διαμόρφωση μιας θεωρίας, στην οποία το περιεχόμενο του σαινισμονικού νεοχριστιανισμού αναλαμβάνεται σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας. Η διατύπωση αυτής της θεωρίας γίνεται με τον εκτεταμένο πρόλογο του δράματος του *Ο Μεσσίας* (1839), ο οποίος μαζί με το δράμα αποτελούν ένα κοινωνικοπολιτικό μανιφέστο.

Ο *Μεσσίας*, έργο στο οποίο, όπως ομολογεί ο ίδιος ο τριαντατριάχρονος τότε συγγραφέας, η Μούσα του «δεν φέρεται κατά τας άλλοτε νεανικός παραφωράς της»,⁴⁷ είναι αφετηρία της στροφής του Παναγιώτη Σούτσου προς τον σπνρητισμό, η οποία θα απολήξει στην άκρατη θεοκρατική διάθεση του έτερου μυθιστορημάτος του (*Χαρτίνη ή Το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας*, 1864). Οι ρίζες αυτής της διάθεσης υπάρχουν ήδη στο δράμα του 1839, σκοπός του οποίου είναι να δείχτει ότι η κοινωνική εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας δεν είναι ανέφικτη. Κατά τον Παναγιώτη, τώρα, «η κοινωνική ελευθερία υπάρχει απόρροια της χριστιανικής θρησκείας».⁴⁸ Ως εκ τούτου το πολίτευμα που πρέπει να εγκαθιδρύσει ο άνθρωπος (πολίτευμα «ουχί προσωρινόν, αλλά αιώνιον»)⁴⁹ πρέπει να είναι θεμελιωμένο πάνω στις τρεις αρχές της χριστιανικής φιλοσοφίας (ο Θεός είναι ένας· ο άνθρωπος γεννιέται από το πνεύμα του Θεού και έχει ψυχή αθάνατη· ο άνθρωπος πρέπει να επικοινωνεί με τον γεννητορά του) και να περιέχει τρία μόνο άρθρα: 1. «αγαπήσεις τον Θεόν σου εξ όλης της καρδιάς σου· 2. αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν»· 3. αποδίδεις την σφάρκα και τα πάθη της, έση πνεύμα αγνόν και πανάγαθον».⁵⁰ Η κοινωνική ουτοπία απογμνώνεται εδώ σχεδόν πλήρως από τις υλικές προϋποθέσεις και το επισημονικό υπόβαθρό της, διατηρώντας ωστόσο τη σοσιαλιστική της βεβαιότητα.⁵¹ Η υπέρβαση των παθών της σάρκας και η πνευματοποίηση του κοινωνικού οράματος δείχνουν ότι ο Σούτσος βρίσκει με τον *Μεσσία* πλησιέστερα στις τελευταίες ιδέες του Σαιν-Σιμόν (ο οποίος, εντούτοις, προσπαθούσε να συμψιλίσει την επιστήμη με τη θρησκεία) παρά στις μετέπειτα αναζητήσεις των μαθητών του, που δεν περιφρονούσαν τη σάρκα και την ύλη, όπως ο πριν από αυτούς χριστιανισμός, αλλά προσπαθούσαν να τις συγχωνεύσουν με το πνευματικό στοιχείο.⁵² Το νόημα της πολιτικής φιλοσοφίας του ο Παναγιώτης Σούτσος το συνοψίζει τώρα στους παρακάτω λόγους που απευθύνει ο Ιησούς στους λαούς της οικουμένης:

Αν πάντες ανεξίκακοι και αγαθοί γενήτε, και άνευ νόμων και αρχών η τάξις συντηρείται· αντή λαών ως σήμεραν σκληρός τυραννουμένων, αντή εθνών, ως σήμεραν αλληλομαχουμένων ο κόσμος τότε μία γενήσεται ειρηνική και ίση πολιτεία.⁵³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Γιώργος Βελουδής, «Ο Σολωμός στο "Έτος Κάλβου"», *Νέα*, 2 Ιουλίου 1992.
- ² Ελένη Φουρνάρη, *Η εφημερίδα «Έλιος» του Παναγιώτη Σούτσου*, 1833, Περπέρης-Ευρυτέρια, Αθήνα 1986, ζ-η.
- ³ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, Α' Αθήνα 1985, σ. 423 (πρβλ. Φουρνάρη, ό.π., ιε). Ο Πετρόπουλος σφιστόις, που αναφέρει ως εκδότη του *Έλιου* τον Αλέξανδρο Σούτσο (Α', σ. 421 Β', σ. 794) τοποθετεί σε άλλο σημείο του βιβλίου του τον Αλέξανδρο απλώς στους συστημικούς αδυνατώντας να προσδιορίσει κατηγορηματικά αν ανήκει στο «γαλλικό ή το αγγλικό» κόμμα (και τον Παναγιώτη στο «αγγλικό» κόμμα -Β', σ. 754).
- ⁴ Ο Αλέξανδρος Σούτσος ήταν μέλος της "Société Hellénique" (Δημήτρης Ν. Παπαδόδημος, *Η συμβολή της «Ελληνικής Εταιρίας» του Παρισίου στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, 1828-1830*, Αθήνα 1987, σ. 55). Πολλά μέλη της «διασταυρώθηκαν με την ιδεολογία των ουτοπικών σοσιαλιστών και μερικοί, όπως φαίνεται, με την οργανωμένη τους δράση» (Φίλιππος Ηλιού, *Φιλοσοφικές χρήσεις του κορσικισμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1989, σ. 70). Για τη "Société Hellénique" βλ. και Σταμάτης Καρατζάς, «"Η Ελληνική Εταιρεία" του Παρισίου 1828-1831», *Αντί*, αρ. 41, 20 Μαρτίου 1976, σ. 22-26.
- ⁵ «Μαθήματα πολιτικά», αρ. 17 (18 Αυγούστου 1833), σ. 69-70-18 (22 Αυγ.) 20-20 (29 Αυγ.) 82-21 (1 Σεπτ.) 85-86-22 (5 Σεπτ.) 89-90-24 (12 Σεπτ.) 98-32 (24 Οκτ.) 128-129 «Προειδοποιήσεις», 31 (17 Οκτ.) 125-126. Ο Πυλαρινός υπήρξε μέλος της "Société Hellénique" (Καρατζάς, ό.π., σ. 26). Βιβλιογραφία γι' αυτόν βλ. στο Παναγιώτη Σούτσου, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1990, σ. 119-120.
- ⁶ Βλ. Gustave Eichtal, *Οικονομική και κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση*, επιμέλεια Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα χ.χ. του ίδιου, *Η Ελλάδα του 1833-1835. Μετάφρασις βασικού κειμένου Δ. Βικέλα, Εισαγωγή, σχόλια, μετάφρασις Γ.Γ. Μάρκου*, Αθήνα 1968· Κοστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 148-150· Μιχαήλης Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 49-55.
- ⁷ Eichtal, χ.χ., σ. 104-105· Eichtal, 1968, σ. 45-48 και 110.
- ⁸ Τα κείμενα των Σούτσων στον *Έλιο* που εκφράζουν σοσιαλιστικές θέσεις είναι τα εξής: «Εξωτερικά», αρ. 2 (27 Ιουνίου 1833), σ. 7-8· «Η Ευρώπη, τι ήτον, τι είναι

και πού βαδίζω», 3 (30 Ιουν.) 13· «Επιστολή Γ Πετριγγιτό», 5 (7 Ιουλ.) 20-21· «Η πρόδος της Ευρώπης» 9, (21 Ιουλ.) 38· «Διατί ο *Ηλιος* είναι εφημερίς Βασιλική και Ανθουργική», 12 (1 Αυγ.) 47-48· «Περίοδος της συγκοινωνίας των εθνών», 33 (27 Οκτ.) 133· «Ο Τρισχιλιόπληρος», 40 (1 Δεκ.) 159-160 και 41 (5 Δεκ.) 163-165.

⁹ *Ηλιος*, σ. 47.

¹⁰ *Ηλιος*, σ. 133.

¹¹ Πάνος Μουλλάς, «Αλέξανδρος Σούτσος», στον συλλογικό τόμο *Σάτυρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1979, σ. 62.

¹² Αλέξανδρος Σούτσος, *Σάτυραι*, Εν Ύδρα [1827] («Σάτυρα τρίτη»).

¹³ Το τετράστιχο χρησιμοποιείται ως ποίη στην *Ελληνικήν Πλάστιγγα* (Εν Αθήναις 1836).

¹⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Η κithάρα*, Εν Αθήναις 1835, σ. 41-43.

¹⁵ Παναγιώτης Σούτσος, *Ποήσεις*, Εν Ναυπλίο 1831, σ. 120-121.

¹⁶ *Η κithάρα*, σ. 114-115.

¹⁷ Π. Σούτσος, *Ποήσεις*, σ. 119· Αλ. Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, Φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 62.

¹⁸ *Ο Λεάνδρος*, Εν Ναυπλίο 1834, σ. 68. Κατά την πρώτη δημοσίευση του αποσπάσματος, στο οποίο περιέχεται αυτό το χωρίο (*Ηλιος*, αρ. 38, 17 Νοεμβρίου 1833, σ. 151), στη θέση το όρου *κοινωνιασμός* βρίσκεται ο όρος *κοινωνικός πολιτισμός*.

¹⁹ *Ο Εξόριστος του 1831*, ό.π., σ. 66.

²⁰ Βλ. *Ηλιος*, σ. 5.

²¹ Η αρχαία ένδοξη ιστορία της Αργολίδας και η σύγκρισή της με την ιστορική πραγματικότητα του σύγχρονου του Ναυπλίου θα πρέπει να ήταν αντικείμενο συζητήσεων των νεοφερτων από την Ευρώπη διανοουμένων, αν κρίνουμε και από το παρκατώ χωρίο του Ραγκαβή, ο οποίος -φιλ.ελε.εθ.εθ.εθ., όμως χωρίς να συμμερίζεται τις σοσιαλιστικές ιδέες των Σούτσων- χαρακτηρίζει τον Δαναό μετακενωτή στη Δύση απλώς των πρώτων στοιχείων του πολιτισμού: «Πας κάτοικος του Ναυπλίου και της περιχώρου δυνάμενος μόνον να κινήση τους πόδας του μετέβη από πρώτος εις την έπαυλιν του Μισούλη υπό την Ίφρυνθα, ημίσειαν ώραν προς βορράν απέχουσαν της πόλεως, ένθα είχαν παρασκευασθή οι *απόβαθμοι* διά τον πρώτον Βασιλέα, τον έξ Ευρώπης εις αναβιώσασαν την Ελλάδα: τα φώτα φέροντα και την εξασφάλισιν της αυτονομίας της. Εκεί βαδίζων και εγώ ανελογίζομην ότι ακριβώς απέναντι της θέσεως ταύτης εις την Λερναίαν ακτήν εκείντο οι Απόβαθμοι του Δαναού του κομίσαντος εις την Ελλάδα εξ Ανατολής τα πρώτα σπέρματα του πολιτισμού» (*Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', Εν Αθήναις 1894, σ. 357-358).

²² Αλέξανδρος Σαμουήλ, «Παναγιώτης Σούτσος», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμος Γ', 1830-1880, επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996, σ. 13-31.

²³ Η εναντίον των υπαλλήλων διάθεση («Ψιττακού απομνημονεύματα») η επιθυμία για έναν κόσμο δίχως όπλα και μία κοινωνία «εργωγών, τεχνιτών, εμπόρων, φιλοσόφων», που θα εργαζόνταν «διά να κτίζωσι γεφύρας, διόρυγας, οδοούς, διά να εφευρισκωσιν εργαλεία τεχνών και επιστημών» («Ο Τρισχιλιόπληρος»).

²⁴ *Ηλιος*, σ. 36. Για τον τίτλο *Αι περιπλανήσεις μου* βλ. σ. 25.

²⁵ Για τις πηγές του *Λεάνδρου* βλ. τώρα τη μελέτη του Henri Tonnet «Sources historiques de Léandre (1834) de Panayotis Soutsos», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Γραμματολογίας, Γραμμασιολογίας, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμμασιολογίας*, Αθήνα 1995, σ. 555-565.

²⁶ *Ο Λεάνδρος*, γ'.

²⁷ *Ο.π.*, σ. 55-57.

²⁸ *Ο.π.*, σ. 73.

²⁹ *Ο.π.*, σ. 97.

³⁰ «Βίος του Σαντιμόνος», *Ηλιος*, σ. 101.

³¹ Το σε σημαντικό βαθμό αυτοβιογραφικό στοιχείο του μυθιστορήματος είναι περισσότερο και έχει υπογραμμιστεί από όλους σχεδόν τους κριτικούς του. «Εις τας δημόσιους τάξεις της αντιπολιτεσεως καταβαίνων», γράφει ο Ραγκαβής για τον Αλέξανδρον, «συνεχρωτίζετο μετ' αυτών μάλλον, αποξενούμενος της ανωτέρας κοινωνίας» (*Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 260).

³² Αλέξανδρου Σούτσου, *Ο Εξόριστος του 1831*, φιλολογική επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Ίδρυμα Κόστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 44. Η Δρούλια επαναλαμβάνει άποψη του Άγγελου Βλάχου, η οποία όμως διατυπώνεται με μικρότερη βεβαιότητα: «το μυθιστόρημα Εξόριστος, γραφέν, φαίνεται, κυρίως εις δικαιολόγησιν της κατά του Καποδιστρίου αντιπολιτεσεως του ποιητού» (Άγγελος Βλάχος, *Αλέξανδρος Σούτσος*, Βιβλιοθήκη της Εστίας, <Εν Αθήναις> 1877, σ. 18).

³³ Βλάχος, ό.π., σ. 18. Την παρατήρηση του Βλάχου επαναλαμβάνουν οι Κ.Δ. Δημητριάδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 281· *Ο ελληνικός Ρομαντισμός και οι Φαναριώται*. Κατά τας παραδόσεις του καθηγητού Γ.Θ. Ζώρα, επιμέλεια Μιμήρια Πιάστη-Βενετσάνου, Αθήνα 1965, σ. 162· Απόστολος Σαχίνης, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1980, σ. 51· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1980, σ. 173· Λ. Δρούλια, ό.π., σ. 53.

³⁴ Σαχίνης, ό.π., σ. 52-53· Δρούλια, ό.π., σ. 48.

³⁵ Δρούλια, ό.π., σ. 43.

³⁶ Σαχίνης, ό.π., σ. 53· Δρούλια, ό.π., σ. 46.

³⁷ Π.Δ. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά*, τόμος Γ', Αθήνα 1988, σ. 27 και 31· *Ηριόλοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων, 1830-1930*, Αθήνα 1992, σ. 376 και 381).

³⁸ Σαχίνης, ό.π., σ. 53.

³⁹ «Πρόλογος».

⁴⁰ Πρβλ. Δρούλια, ό.π., σ. 50.

⁴¹ Όπως φαίνεται από τον πρόλόγο του, ο *Εξόριστος* γράφτηκε πριν δημοσιευτεί ο *Λεάνδρος*.

⁴² *Ηλιος*, σ. 101.

⁴³ Γιάννης Α. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του στους συγχρόνους του*, Αθήνα 1979, σ. 33-34· του ίδιου, *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991, σ. 43.

⁴⁴ Γράξεις δευτέρα, σκηνή Β'.

⁴⁵ *Ηλιος*, σ. 47.

⁴⁶ *Η αναγεννηθείσα Ελλάδα*, 8 Ιουλίου 1836.

⁴⁷ *Ο Μεσσίας*, Εν Αθήναις 1839, γ'.

⁴⁸ *Ο.π.*, λδ'.

⁴⁹ *Ο.π.*, κδ'.

⁵⁰ *Ο.π.*, κδ'.

⁵¹ «Ο άνθρωπος παραδεχόμενος τας τρεις τοιαύτας αρχάς μερικώς, τελειοποιείται καθ' εκάστην και βαθμηδόν εξαγιούται· η δε κοινωνία θεμελιούται εις στύλους ισότητος, δικαιοσύνης και φιλότιτος· ουδέ Κυβέρνησις, ουδέ δικαστήρια, ουδέ στρατοί νομίζονται αναγκαίοι· οι πόλεμοι των εθνών, αι έριδες και αι σφαγαί των ιδιωτών, η άνισος διανομή της γης εις τας χείρας ολίγων, η πενία των πολλών, αι κοινωνικαί δυστυχίαι παύουσι, και η ανθρωπότης καθίσταται μία μόνη οικογένεια εκ μελών διαγόντων εν αρμονία, ειρήνη και ευδαιμονία» (ό.π., κγ').

⁵² Για τον χριστιανισμό του Σαιν-Σιμόν και των σαισιμονιστών βλ. πρόχειρα Paul Janet, *Saint-Simon et Saint-Simonisme*, Paris 1878, σ. 57-72 και 109-129.

⁵³ *Ο Μεσσίας*, σ. 12.

Αλεξάνδρα Σαμουήλ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΟΥΤΣΟΣ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Το ηθιολογικό έργο του ΣΟΥΤΣΟΥ έχει απασχολήσει αρκετά την κριτική, τόσο τη σύγχρονή του όσο και τη μεταγενέστερη· εν τούτοις, έχουν παραμείνει στην αφάνεια δύο σημαντικά διηγήματά του, που έρχονται να αμφισβητήσουν την εικόνα του ως κοινότυπου ρομαντικού συγγραφέα: είναι τα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» και ο ημιτελής «Τρισχιλιόπηχος», τα οποία δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ηλιος* το 1833 ανυπόγραφα¹ (και αυτός θα πρέπει να είναι ο λόγος της έως σήμερα αποσιώπησής τους). Η πατρότητά τους όμως, αναγνωρίζεται εύκολα, εφόσον στα δύο αυτά κείμενα βρίσκουμε κοινή γραμματική και την ίδια φρασσεολογία με το πρώτο μυθιστόρημα του Σούτσο, τον *Αιανόρα*.²

Το εκτενέστερο αλλά και το σημαντικότερο από τα δύο διηγήματα είναι ο «Τρισχιλιόπηχος», ο οποίος περιγράφει την επίσκεψη ενός γίγαντα, κατοίκου του πλανήτη Δία, το 1832 στη γη. Ο «παρρηρητής-φιλόσοφος» από τον Δία περιμένει με το ατμόπλοίο του προς τον πλανήτη μας και φτάνει στα Πύργια, όπου συναντά έναν φιλόσοφο γαιόλογο από το Παρίσι. Το διήγημα ολοκληρώνεται κυρίως σε έναν διάλογο των δύο φιλοσόφων, διάλογο που αναλαμβάνει ο οποίος μετεωρίζεται ανάμεσα στον παραδοσιακό διδασκτισμό και τη βολητική ειρωνεία.

Σε πρώτη ανάγνωση λοιπόν ο «Τρισχιλιόπηχος» ανακαλεί το κλίμα του γαλλικού Διαφωτισμού, καθώς παραπέμπει ευθέως στον Βολταίρο, και ειδικότερα στο φιλοσοφικό του διήγημα «Μικρομέγας» (1752). Είναι γνωστό ότι ήδη σε πολύ νεαρά ηλικία και οι δύο αδελφοί Σούτσοι είχαν έρθει σε επαφή

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τόσο τις υποθέσεις των μεγάλων αστρονόμων για το άπειρο σύμπαν όσο και τις εξίσου σημαντικές παρατηρήσεις των βιολόγων για τα μικρόβια και τους μικροοργανισμούς, ο Σούτσος επιχειρεί να καταρρίψει, στην πρώτη κιόλας παράγραφο του κειμένου του, την ψευδαισθήση της ανωνυμιακής θέσης του ανθρώπου, προβάλλοντας τη σωστότερη εκτίμηση της συγκόσμιας σχετικότητας. «Τι άπειρος, τι πολυπόικλος η φύσις!», καταγγέλλει ο συγγραφέας: «και ύστερον όντα ημείς αφανή και απερριμένα εις το άπειρον, τολμών να κανώμεθα διά τους θρόνους μας, διά τας δυναστείας μας.»¹⁵ Αυτή θα είναι και η κεντρική θέση του διηγήματος,¹⁶ το οποίο, μετά τη δεύτερη έκθεση επιστημονικών πορισμάτων, αρχίζει με την περιγραφή του Τρισχιλιόπηχου γίγαντα. Ο κάτοικος του Λία είναι, όπως δηλώνει το όνομά του, ψηλός τρεις χιλιάδες πήχες, χοντρός «χρυσίων πηχών», και όταν στέκει ορθός νομίζει ότι θα «κτυπήσει τον ουρανόν με την κεφαλήν του».

Ακολουθώντας την αρχιτεκτονική του «Μικρομέγα», και ορισμένες φορές παραφραζώντας τον, ο Σούτσος αναφέρεται επίσης στο πνεύμα των εξογήσεων: «Ο νους των έχει ανάλογον την δύναμιν· βρεφίδια όντα και τραυλίζοντα ήτοι εις ηλικίαν διακοσίων ετών) εις τα δάκτυλά των παίζουσι τα γεωμετρικά μας προβλήματα.»¹⁷ Οι εξαιρετικές σωματικές και πνευματικές ικανότητες που αποδίδει ο Σούτσος στους κατοίκους του Λία είναι πιθανόν να υποδηλώνουν την πεποίθησή του ότι οι άλλοι πλανήτες κατοικούνται από όντα περισσότερο εξελιγμένα απ' ό,τι το ανθρώπινο είδος. Πρόκειται για μια άποψη που διαφαίνεται στις *Ομιλίες* του Fontenelle¹⁸ και διατυπώνεται, με κάποια επιρροακτικότητα, από τον Βολταίρο στο έργο του *Le Philosophie ignorante* το 1746: «Λιακρίνω», γράφει ο Βολταίρος, «πλανήτες ανώτερους σε έκταση από τον δικό μου, οι οποίοι περιβάλλονται από δορυφόρους περισσότερους απ' όσους έχει η γη. Δεν είναι καθόλου αντίθετο στην αληθοφάνεια να κατοικούνται από πνεύματα πολύ ανώτερα από το δικό μου και από σώματα πιο εύρωστα, πιο ευκίνητα και που διαρκούν περισσότερο.»¹⁹

Από την άλλη, οι υπερβολικές σωματικές ικανότητες του Τρισχιλιόπηχου είναι πιθανόν να μαρτυρούν και τη σατιρική πρόθεση του συγγραφέα: Είναι γνωστό ότι οι περιγραφές που αφορούν το τεράστιο μέγεθος του βολταιρικού «Μικρομέγα» αποσκοπούν στο να διακωμώδησουν τις απόψεις του Christian Wolff, σκιαγραφώντας μια «καρικατούρα του αναλογικού συλλογισμού».²⁰ Στο έργο του *Elementa matheseos universae* το 1735 ο Γερμανός φιλόσοφος, θεωρώντας ότι υπάρχει σταθερή αναλογία ανάμεσα στις διαστάσεις ενός πλανήτη και σε εκείνες των κατοίκων του, αποφασίζεται για την τεράστια σωματική διάπλαση των κατοίκων του Λία.²¹ Η ευθυμογραφική, χάρη στην υπερβολή της, αποτύπωση του Τρισχιλιόπηχου και η τοποθέτησή του στον Λία –αντίθετα από τους βολταιρικούς ήρωες που διαβιούν σε άλλους πλανήτες– μας οδηγούν στη σκέψη ότι ενδέχεται να απορροφούν και την ανάμνηση της υπόθεσης του Wolff, που ο οποίος το έργο ήταν γνωστό στην Ελλάδα ήδη από τον 18ο αιώνα.²²

με το έργο του Γάλλου συγγραφέα,³ το οποίο προβάλλει ο Παναγιώτης και από την εφημερίδα *Ήλιος* το 1833, παραθέτοντας αποσπάσματα και περιλήψεις από τον βολταιρικό *Αιώνα του δέκατου τετάρτου Λοιδόβικου*.⁴ Και μόνο η ανάγνωση του «Τρισχιλιόπηχου» θα αρκούσε να σκιαγραφήσει τα αισθήματα του Σούτσου προς τον Γάλλο συγγραφέα, εφόσον στις σελίδες του διηγήματος ο Βολταίρος αναφέρεται ως «ο μεγαλύτερος νους της Ευρώπης.»⁵ Πίσω όμως από το βολταιρικό διήγημα αναγνωρίζεται εδκόλα και ένα δεύτερο κείμενο, το οποίο γονιμοποιεί τη φαντασία του Σούτσου: πρόκειται για τις *Ομιλίες περί πηλθούς κόσμων* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*) του Fontenelle (1686), έργο επιστημονικό, εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, με το οποίο διαδίδονται ευρέως τον 18ο αιώνα οι αρχές της νέας αστρονομίας. Η απήχηση των *Ομιλιών* ήταν τόσο μεγάλη, ώστε το περιεχόμενο του έργου του Fontenelle ήταν γνωστό σε πολλούς λογίους και στην Ελλάδα ακόμα και πριν από τη μετάφραση του Παναγιώτη Κοδρικά το 1794,⁶ της οποίας, αξίζει να σημειωθεί, η επίδραση στη χώρα μας υπήρξε σημαντική.⁷

Στις *Ομιλίες* του ο Fontenelle, αφού εκθέσει την ηλιοκεντρική θεωρία, προσφέρει τη συναφή υπόθεση ενός άπειρου σύμπαντος, το οποίο κατοικείται.⁸ Αντίθετα από τον Βολταίρο, του οποίου η στάση ως προς την ιδέα της πληθούς των κόσμων είναι προσεκτική,⁹ ο Σούτσος στην πρώτη κιόλας παράγραφο του «Τρισχιλιόπηχου» τίθεται ανεπιφύλακτα υπέρ της άποψης ότι υπάρχει ζωή και στους άλλους πλανήτες: «ιδέτε [...] την γην», γράφει, «συγκοινωνούσαν με το πλανητικόν σύστημα! πόσαι και άλλα γαίαι περί τον Ήλιον, και πόσαι ποικιλίαι όντων εις αυτές τας διαφόρους γαίας.»¹⁰ Και καθώς ο συλλογισμός του Σούτσου συμπληρώνεται, η ιδέα ενός πλήθους πλανητών που πιθανόν κατοικούνται επεκτείνεται στην ιδέα της πληθούς των ηλιακών συστημάτων: «ιδέτε», συνεχίζει «μετά τούτο τον Ήλιον συγκοινωνούντα με τους άλλους ηλίους: πόσα και άλλα μυριάδες ηλίων φωτίζόντων περί εαυτούς γαίας πλήρεις ποικίλων όντων.»¹¹ Εδώ πλέον γίνεται σαφής αναφορά στην καρτεσιανή κοσμολογία του Fontenelle, ο οποίος, «συνδέοντας την ύπαρξη αναρίθμητων πλανητών με την εικόνα των δινών»,¹² προτάγει τη θέση ενός άπειρου σύμπαντος ηλίων και πλανητικών συστημάτων.

Παράλληλα όμως με την υπόθεση της νέας αστρονομίας περί ενός άπειρου κατοικουμένου σύμπαντος, ο Σούτσος μεταφέρει στο διήγημά του και σημαντικές επιστημονικές παρατηρήσεις σχετικά με το άπειρος μικρό, δηλαδή τον μικρόκοσμο. «Κόψετε από το τυχόν δένδρον εν φύλλον», προτείνει ο Σούτσος, «παρατηρήσατέ το με το μικροσκόπιον· πόσην πληθύν ζωύφιων ευρίσκετε ζώσαν εις το φύλλον τούτο! πληθύν ζωύφιων έχουσαν και αυτήν μηχανισμόν ποικίλον, ποικίλην την αισθητικότητα και ποικίλα τα ήθη.»¹³ Η ανατομία αυτή του μικροκόσμου αναπαράγει απόψεις του Ολλανδού βιολόγου Leuwenhoek, τις οποίες αναφέρει ο Fontenelle στις *Ομιλίες* του και σχολιάζει ο Κοδρικός στην πλούσια σε σημειώσεις μετάφρασή του.¹⁴

Όπως και να έχει το πράγμα, τα υπερφυσικά χαρίσματα του Τρισχιλιόπηχου, σε αντιδιαστολή προς τις περιορισμένες ανθρώπινες ικανότητες, αποτελούν μια κριτική της ανθρώπινης γνώσης. Για παράδειγμα, οι «εξήκοντα εβδομήκοντα επιστήμες» του ανθρώπου δεν είναι παρά υποδιαιρέσεις της μίας και μόνης επιστήμης της φύσεως των εξωγήινων ή, ακόμα, την ηλικία της γης που οι άνθρωποι την υπολογίζουν σε πέντε χιλιάδες χρόνια, οι κάτοικοι του Δία την προσδιορίζουν σε οκτακόσιες χιλιάδες έτη.²³

Έχοντας καταδείξει τη σχετικότητα των ανθρώπινων επιτευγμάτων, στη συνέχεια του διηγήματός του ο Σούτσος αναπτύσσει μια νέα θεματική, η οποία συνδέει τη μεριότητα και τη συντομία του ανθρώπινου βίου με το παράλογο του πολέμου. Ο Σούτσος εδώ δεν σατιρίζει μόνο την αφροσύνη των ανθρώπων που πολεμούν, αλλά υποδεικνύει και τους πραγματικούς υπεθβήνους – και σ' αυτό το σημείο η ανάμνηση του βολταιρικού «Μικρομέγα» είναι εμφανής, συνδέοντας τον Έλληνα συγγραφέα με μια ολόκληρη ειρηνιστική παράδοση των γαλλικών γραμμάτων που περνά από τον Montaigne, τον La Bruyère και τον Cyrano de Bergerac.²⁴

Σύμφωνα με τα παραπάνω θα μπορούσε, εκ πρώτης όψεως, να πει κανείς ότι ο «Τρισχιλιόπηχος» αποτελεί πιστή ανάπλαση του βολταιρικού «Μικρομέγα». Ακολουθώντας τον, ο Σούτσος εικονογραφεί την ευρύτητα διαδεδομένη εκείνη την εποχή ιδέα της πληθούς των κόσμων, συνδιαλεγόμενος ταυτόχρονα με το έργο του Fontenelle· στα ίχνη του «Μικρομέγα» σχεδιαγράφει ένα διαπλανητικό ταξίδι που θα μας επέτρεπε να εντάξουμε το διήγημά του στην κατηγορία του «επιστημονικού θαυμαστού», όπως ονόμαζαν τον 19ο αιώνα στη Γαλλία αυτό που εμείς σήμερα αποκαλούμε επιστημονική φαντασία.²⁵ Ακόμα, μέσω του βολταιρικού κειμένου φαίνεται να συνομιλεί ο «Τρισχιλιόπηχος» με τα *Taξείδια του Γκιούλιβερ*, το τελευταίο δείγμα μιας ευρύτερης παράδοσης φανταστικών ταξιδιών, μέρος της οποίας αποτελεί και το διαπλανητικό ταξίδι,²⁶ αν και δεν αποκλείεται καθόλου ο Σούτσος να είχε διαβάσει ο ίδιος το διαδεδομένο εκείνη την εποχή έργο του Swift.

Ωστόσο ο «Τρισχιλιόπηχος» διαφοροποιείται αισθητά από το πρότυπό του: Αντί του ηθικού σχετικισμού, της σφωρονος μετριοπάθειας και αποδοχής των περιορισμένων ανθρώπινων δυνατοτήτων, στάση στην οποία οδηγεί τον Βολταίρο η διαπίστωση της σχετικότητας των παγκόσμιων μεγεθών,²⁷ ο Σούτσος προβάλλει την ανάγκη «της μεταρρυθμίσεως της ανθρωπότητας». Με ιδεολογικής φύσεως αναφορές στη σύγχρονη του πραγματικότητα, το δεύτερο μέρος του «Τρισχιλιόπηχου» απομακρύνεται κατά πολύ από τις αρμονικές συμπαντικές αναλογίες του Βολταίρου για να κωπηριάσει την άνοιξη διανομή (για την ακρίβεια «απαγή») της γης από τους ισχυρότερους²⁸ την καταπίεση που ασκούν οι δύο «κλάσεις», «των δυνατών λαϊκών και των δυνατών κληρικών»²⁹ τη διαφθορά των κυβερνήσεων, «κολακευόντων και κολακευομένων»³⁰ την ευκολογράφια, τέλος, και την καιροσκοπία των ελληνηκών εφημε-

ρίων της εποχής (*Αθηνά, Τριπτόλιμος Χρόνος*).³¹ Η κοινωνική σκέψη, μάλιστα, του Σούτσου οδηγείται και σε συγκεκριμένες αναπτυξιακές προτάσεις (επιμεύση του εμπορίου, της γεωργίας, ορισμένων βιοτεχνικών κλάδων κτλ), με φόντο πάντως επαναλαμβάνει ο συγγραφέας και με την αρθρογραφία του στον χώρο «όγνα μαρά», αναρωτιέται ο εξωγήινος γίγας, «δεν θέλετε πράξει οφειλόμενα αν (...) συνιστάτε τέσσαρα εκατομμύρια γεωργών, τεχνιτών, εμπόρων, φιλοσόφων, διά να προβαίνετε εις όσην τελειοποίησιν δύνασθε να φθάσετε δεν ηθέλετε πράξει φρονιμώτερα αν αυτά τα τέσσαρα εκατομμύρια τα φέρτε διά να κτίωσι γέφυρας, δώροντας, οδοίς, διά να εφευρίσκωσιν εργαλεία τεχνών, επιστημών»³² Πίσω από τις κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις του Σούτσου της δεκαετίας του 1830 η πρόσφατη έρευνα εντόπισε μια σαϊνιστική φύσεως ουτοπική σοσιαλιστική διάσταση,³³ η οποία, θα μπορούσαμε να πεισθούμε, βρίσκεται στον «Τρισχιλιόπηχο» μια χαρακτηριστική λογοτεχνική της έκφραση. Κι αυτό γιατί ο χαρακτηρισμός από τον μέσο του, στο έργο, ενός σοσιαλιστικής υφής οράματος ως «φαντασίας μαράς και σταυρώσεως»³⁴ αμφισβητείται μέσα από τον εναργή διάλογο δύο φιλοσόφων. Εκτός από τα σημεία τα οποία θίξαμε, η σαϊνισμονική προοπτική βρίσκεται και πάλι από ολόκληρο τον «μεταρρυθμιστικό» μονόλογο του εξωγήινου-γίγαντα: «... παράδειγμα, η πρότασή του για κατασκευή «γεφυρών, διωρώνων και δώρων» απηχεί μια βασική θέση των σαϊνισμονιστών για τον πρωτεύοντα ρόλο των συγκοινωνιών, οι οποίες αποτελούν γι' αυτούς το κατεξοχήν μέσον για τη συνέωση των λαών. Μάλιστα, τη σαϊνισμονική ενοποίηση των εθνών την περιγράφει το πολιτικό όραμα του Τρισχιλιόπηχου, με ένα σχήμα αρκετά σύγχρονο με την εικόνα της σημερινής Ενωμένης Ευρώπης: «δεν ηθέλετε πράξει φρονιμώτερα», λέει ο εξωγήινος, «αν [...] είχατε όλα τα έθνη μίαν κοινοσίτητά, το εν να επόλει εις το άλλο τα προϊόντα του και το εν εις το άλλο να επεδόε τας ιδέας του; δεν ηθέλετε πράξει σοφώτερα, αν είχατε όλα μίαν πολιτίαν, μίαν διοίκησιν, μίαν θρησκείαν»³⁵ Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ο «Τρισχιλιόπηχος» αποτελεί μια σύνθεση, η οποία εκσυγχρονίζει τα Διαφωτιστικά στοιχεία σ' εκείνη την έκφραση της εποχής του Σούτσου που ονομάζεται κοινωνικός ρομαντισμός.³⁶

Στο δεύτερο διήγημα του Παναγιώτη Σούτσου, τα «Απομνημονεύματα ενός πιπτακού», παρακολουθούμε τις περιπέτειες ενός αυτοβιογραφούμενου πιπτακού, από την αρχική του απόφαση να συνυπάρξει με τους ανθρώπους της πόλεως μέχρι την τελική του επιθυμία να επιστρέψει ελεύθερος στη φύση, γιατί αδυνατεί να υποφέρει τον βίο της ανθρώπινης κοινωνίας. Το διήγημα θα μπορούσε να ενταχθεί στην αλληγορική παράδοση των ομιλούντων ζώων, μεταξύ των χαρακτηριστικών εκπροσώπων της οποίας είναι ο Αίσωπος, ο La Fontaine, ο Balzac, ο Anatole France και ο George Orwell³⁷ (αξίζει να προσθέσουμε και τον γνωστό κατά τον 19ο αιώνα Ιταλό Giambattista Casti (1724-

1803), του οποίου η πολιτική σάτιρα «Τα λαλούντα ζώα» μεταφράζεται εν μέρει στη χώρα μας το 1868).³⁸

Οι δυνατότητες που προσφέρει η αλληγορία³⁹ –όχι μόνον εκείνη των ζώων– και ειδικότερα η «ηθική διδασκαλία», όπως ονομάζει ο Σούτσος το απόσπασμα του μύθου,⁴⁰ απασχόλησαν και αργότερα τον συγγραφέα, ο οποίος το 1865 εξέδωσε «αναπλασμένους» τους μύθους του Αισώπου. Ακολουθώντας την πρακτική των μύθων του αρχαίου Έλληνα συγγραφέα και του La Fontaine, ο Σούτσος στα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» επεξηγεί μέσα στο διήγημα το αλληγορικό νόημα του, το οποίο κάνει σαφέστερο σε ένα άρθρο, που δημοσιεύει αυτήν την εποχή στον *Ηλιό*: «Βλέπετε πολλάκις εις την κοινωνίαν», γράφει, «ανθρώπους μη δυναμένους να σχηματίσασιν συλλογισμὸν τινα, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνοντας ὅσας μορίας ἤκουσαν βρέφη ἀπὸ τῆς μητέρας των, ὅσας δεισιδαιμονίας καὶ προλήψεις εὖρον συστημένας ἀνεκᾶθεν· καὶ νομίζετε ὅτι αὐτοὺς δὲν τους υπερτερεῖ ὁ πρασινόχρως, ὁ μεγαλοπρεπὴς ρήτωρ των ὀρνίθων, ὁ Ψιττακός;»⁴¹ Αντίστοιχα ο Buffon στη *Φυσικὴ Ἱστορία* του, στην οποία επίσης τα ζώα αποκτοῦν ἀνθρώπινες ιδιότητες, παρατηρεῖ, προδιαγράφοντας κατὰ κάποιο τρόπο και το ὕφος των «Απομνημονευμάτων ενός ψιττακού», ὅτι ἡ ομιλία του παπαγάλου «χωρὶς να εἶναι περισσότερο κενὴ ἀπὸ τόσες ἄλλες κουβέντες, εἶναι πάντα πιο διασκεδαστικὴ».⁴² Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ σκέψη του Γάλλου λογίου να συνέβαλε ἐν τῇ συγγραφῇ των «Απομνημονευμάτων ενός ψιττακού», ἐφόσον τῇ «ζωγραφίαν των ζώων» του, ὅπως ἀποκαλεῖ τῇ *Φυσικῇ Ἱστορίᾳ* του Buffon, τὴν ἀναφέρει ὁ Σούτσος στο δεύτερο μυθιστόρημά του, τῇ *Χαριτίνῃ*.⁴³

Ὁ παπαγάλος ὅμως του Σούτσου δὲν υπερέχει μόνον των κοινῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ «πολλῶν των δυνατῶν του κόσμου», πολλῶν μελῶν «ακαδημιῶν καὶ γερουσιῶν»,⁴⁴ ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας, ἐξειδικεύοντας τὴν κριτικὴ του κυρίως στα πολιτικὰ ἔθνη. Μπαίνοντας τυχαία στους «αντιθαλάμους ενός υπουργοῦ», ὁ ψιττακὸς μένει ἐκπληκτὸς μπροστὰ στο θέαμα «ἀνθρώπων ὀρθῶν [που] ἔστεκαν ἀσκεπείς καὶ μεταξὺ αὐτῶν διέβαινε ἡ ἐκλαμπρότης χαρίζουσα ἐδὼ μειδιάματα, ἐκεῖ νεύματα, παρέκει μονοσυλλαβὰς, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχαιρον, ἐγέλων, περιεκύκλων τον θεὸν με λατρείας καὶ μ' ἐρωτευτικὰ βλέμματα».⁴⁵ Ὁ ἀνίκανος, περιστοιχισμένος ἀπὸ κόλακες, υπουργὸς ἀποτελεῖ τον κυρίως στόχο τῆς σάτιρας,⁴⁶ γεγονός που ἀντανακλά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀρθρογραφία του στον *Ηλιό*, τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις του συγγραφέα: ὁ Σούτσος, ἀν καὶ φανατικὸς υποστηρικτῆς τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ του Ὄθωνα, τους οποίους θεωρεῖ θιασώτες των συνταγματικῶν ελευθεριῶν, ἀσκεῖ δριμυτάτη κριτικὴ ἐναντίον ὄλων σχεδόν των υπουργῶν τους.⁴⁷ Αὐτῇ, ἡ φαινομενικὰ ἀντιφατικὴ, στάση του Σούτσου, στάση τὴν ὁποία ὀνομάζει ὁ ἴδιος βασιλικὴ καὶ ἀνθυπουργικὴ,⁴⁸ ἀπορρέει, ὅπως ἐδείξε ἡ πρόσφατη ἐρευνα, ἀπὸ τὶς συναισθημονικὲς του πεποιθήσεις. Οἱ ἐπιθέσεις του Σούτσου κατὰ του υπουργοῦ στο διήγημα υπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἰδέα του ὅτι ἡ ἄγνοια καὶ προνομιούχος «ἀ-

πὸν τον υπουργόν, «παρεκτερομένη πολλὰκις»,⁴⁹ τυραννεῖ τὶς παραγωγικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει να ἐλέγχεται. Ὁ ἐλέγχος αὐτός, καθήκον των λογίων, εἶναι ἀπομνημονευμάτων ἐνός ψιττακού», ἐστὶ ὥστε το διηγηματικὸ μέρος των «Απομνημονευμάτων ενός ψιττακού», ὅσοι ὅσοι δὲν μποροῦσε σε μεγάλο βαθμὸ να χαρακτηριστεῖ πολιτικὴ ἀλληγορία. Ἐν τῇ σατιρικῇ διάθεσιν του Σούτσου ἐκτείνεται καὶ πρὸς ἓνα λογοτεχνικὸ ἐπιπέδον· ἡ παραλλαγμένη ἐπανάληψη («Ψυχὴ μου, σὰς ἀγαπῶ»), σε ποικίλες ἐπιπτώσεις, ἀπὸ τον λογοτεχνίζοντα ψιττακὸ του γνωστοῦ ἐλληνικοῦ στίχου «Ὁ Βέρωνι «Ζωὴ μου, σὰς ἀγαπῶ» (ἀπὸ το ποιημὰ του «Maid of Athens, ere thou art dead»), δὲν σκόπτει μόνον ἐκδηλώσεις πλαστικῶν ἀνθρώπινων συναισθημάτων, ἀλλὰ φαίνεται να παροδεῖ καὶ τὴν παταγαλικὴ καὶ ἀστεία ἐπὸδὴ ἐπὸ τῆς ἐλληνικῆς φράσης ἀπὸ τον Βέρωνα. Ὁ αὐτὸς, τέλος, να προσηγορευομε ὅτι τόσο τα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» ὅσο καὶ ὁ «Γρισχιλιόπτηχος» διακρίνονται ἀπὸ πολλὰς μεταγενέστερες σελίδες του πεζογράφου ὡς ἐπιπέδον καὶ γὰ τὴν αισθητικὴ τους ἀξία. Ἡ χρῆσι μιᾶς γλώσσας πολὺ κοντινῆς ἐπὶν καθομιλουμένη, ἡ λιτὴ ὅμως γλαφυρὴ καὶ κάποτε ρυθμικὴ διατύπωση καὶ ὁ σατιρικὸς τὸς τόνος ἐνισχύουν τὴν καλὰ δομημένη ἀφήγησι, ἀποδίδοντας τὸ σῆμα το διδακτικὸ στοιχεῖο σε δεύτερο πλάνο.

Ὁ «Γρισχιλιόπτηχος» καὶ τα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» δὲν εἶναι μόνον διηγήματα του Παναγιώτῃ Σούτσου. Πεζογραφήματά του με μορφή διηγήματος, ἐπιτέλει να τα χαρακτηρίσουμε –λιγότερο ἢ περισσότερο– διηγήματα πεζογράφου, ἀκόμη, ἀρκετὰ τα ὁποῖα θα πρέπει να συγκεντρωθῶν καὶ να ἐκτιμηθῶν, ὅστε να ἔχουμε τὴν πλήρη εἰκόνα του πεζογραφικοῦ του προσώπου: εἶναι τα ἀφηγηματικὰ κομμάτια του *Ηλιού* (τρία τον αριθμὸ),⁵⁰ τα ὁποῖα δὲν περιλήφθησαν στον *Λεάνδρο* καὶ τα ὁποῖα στεγάζονταν κάτω ἀπὸ τον γενικὸ τίτλο *Οἱ περιπλανήσεις μου*⁵¹ δύο ἀφηγηματικὰ του κείμενα τῆς δευτέρης περιόδου του *Ηλιού* (1855-1861)⁵² μιᾶ ὀραματικῇ διήγησι που περιέχεται ἐν τῇ κριτικῇ συλλογῇ *Ὁδὴ εἰς τὴν Εἰκοστὴν Πέμπτην Μαρτίου*.⁵³ καὶ, τέλος, το ἀφιλοτιμισμένο στον «Πρόδρογο» του *Μεσσία* ἀφήγημα με τίτλο «Τα κατὰ Ἀλέξανδρον»⁵⁴ καὶ ἐνδεχομένως καὶ ἄλλα διηγήματα ἀκόμα. Τα κείμενα αὐτὰ προσιτά εἶναι στον *Λεάνδρο*, στη *Χαριτίνῃ* καὶ στα δύο διηγήματα που περιγράφουμε ἐν τῇ ἐπιθετικῇ ἀφηγηματικῇ παραγωγῇ του Παναγιώτῃ Σούτσου μεγαλύτερη ἢ εἶσι πιστευτά. Καὶ μὰς γεννῶν τὴ σκέψη ὅτι ὁ ποιητῆς του *Ὀδοπόρου* ἔσως ὑποδειχτεῖ τελικὰ σημαντικότερος ὡς πεζογράφος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού», *Ηλιός*, ἀριθ. 35, 3 Νοεμβρίου 1833, σ. 139-140. ² «Ὁ Γρισχιλιόπτηχος», *Ηλιός*, ἀριθ. 40, 1 Δεκεμβρίου 1833, σ. 159-160 καὶ ἀριθ. 41, 5 Δεκεμβρίου 1833, σ. 163-165.

² Για παράδειγμα, στον «Τρισχιλιόπηχο» σκιαγραφείται ως «φύσει κακός οργανισμένος ον» ο άνθρωπος, επειδή η «αυλότις εις αυτόν συνενώθη με την ύλην» (σ. 164) άποψη που διατυπώνεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στον *Λεάνδρο* («τερατώδες γέννημα ο άνθρωπος δύο αντικειμενικών φύσεων, ον ενόνον την αυλότιτα μετά της ύλης» σ. 34) στα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» αμφισβητείται η πεποιθήση του ανθρώπου ότι αποτελεί τον «Βασιλέα της φύσεως» (σ. 139) σε αντίστοιχες συγκρίσεις του ανθρώπου με τα ζώα προβαίνει και ο ήρωας του ομώνυμου μυθιστορήματος του Σούτσου, ο Λεάνδρος (σ. 31-32).

³ Βλ. Κ.Θ. Δημηριάς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 247.

⁴ *Ηλλιος*, αριθ. 28, Παρασκευή 6 Οκτωβρίου 1833· αριθ. 29, Τρίτη 10 Οκτωβρίου 1833· αριθ. 31, Τρίτη 17 Οκτωβρίου 1833· αριθ. 32, Τρίτη 24 Οκτωβρίου 1833· αριθ. 33, Παρασκευή 27 Οκτωβρίου 1833· και αρ. 34, Τρίτη 31 Οκτωβρίου 1833.

⁵ «Τρισχιλιόπηχος», σ. 160.

⁶ Φοντενέλ, *Ομιλίες περί Πληθίους Κόσμων*, μεταφρασθείσαι από της Γαλλικής Διαλέκτου εις την καθ' ημάς απλήν Ρωμαϊκήν Γλώσσαν και υποσημειωθείσαι παρά Παναγιωτάκη Καγκελλάριου Κοδρικά, Εν Βιέννη 1794.

⁷ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 126.

⁸ Για τις απόψεις περί κατοικουμένου σύμπαντος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, βλ. Steven J. Dick, *Plurality of Worlds: the origins of the extraterrestrial life debate from Democritus to Kant*, Cambridge University Press, 1982 (ιδιαιτέρα για τον Φοντενέλ βλ. σ. 123-128)· Michael J. Crowe, *The extraterrestrial life debate 1750-1900: the Idea of a Plurality of Worlds from Kant to Lowell*, Cambridge University Press, 1986.

Για την ιδέα της πληθούς των κόσμων στον νεοελληνικό χώρο, βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πληθός των κόσμων», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες* σ. 109 - 128· πρόσθεσε τις σχετικές πεποιθήσεις του Κάλβου (Νάσος Βαγενάς, «Παραμορφώσεις του Κάλβου», *Δέντρο*, τεύχ. 71-72, Φθινόπωρο 1992, σ. 139).

⁹ Βλ. P.-G. Castex, *Voltaire: Micromégas, Candide*, L' Ingénu, Société d' edition d'enseignement supérieur, Paris, 1970 σ. 27 - 30.

¹⁰ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 159.

¹¹ Ο. π., σ. 159

¹² Steven J. Dick, ό. π., σ. 126.

¹³ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 159.

¹⁴ Φοντενέλ, *Ομιλίες περί Πληθίους Κόσμων*, σ. 199-203 και 229-230. Και ο Βολταίρος στον «Μικρομέγα» αναφέρει το όνομα του Leuwenhoeek, χωρίς όμως να δίνει περαιτέρω στοιχεία για τις εργασίες του Ολλανδού βιολόγου.

¹⁵ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 159.

¹⁶ Ο Σούτσος υιοθετεί τους βασικούς άξονες της προβληματικής του Βολταίρου, ο οποίος καταλήγει σε αντίστοιχα συμπεράσματα, βλ. P.-G. Castex, ό. π., σ. 30-34.

¹⁷ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 159.

«ένας, μάλιστα να είναι πόσωνι πολυάριθμοι αισθήσεις φυσικάι, εις τον μοιραϊσμένον μου μόνον πέντε, με τας οποίας ημείς υπερευχαριστούμεθα με το να μην γνωρίζωμεν άλλας». Φοντενέλ, *Ομιλίες περί Πληθίους Κόσμων*, σ. 206 - 207.

¹⁸ P.-G. Castex, ό. π., σ. 27.

¹⁹ P.-G. Castex, ό. π., σ. 28 - 30 και 39 - 40.

²⁰ Για τον Christian Wolff, βλ. Michael J. Crowe, ό. π., σ. 30.

²¹ Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, ό. π., σ. 122, 143, 190-191.

²² «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 164.

²³ P.-G. Castex, ό. π., σ. 78.

²⁴ Βλ. Tzvetan Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*, Seuil, Paris 1970, σ.

²⁵ Βλ. Jacques Van Den Heuvel, *Voltaire dans ses contes, De Micromégas à L'*

Atmand Colin, Paris 1967, σ. 112-115.

²⁶ Ο. π., σ. 105 - 106.

²⁷ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 163

²⁸ Ο. π., σ. 164.

²⁹ Ο. π., σ. 164-165

³⁰ Ο. π., σ. 164.

³¹ Ο. π., σ. 163.

³² Νάσος Βαγενάς, «Οι Σούτσου και η ευρωπαϊκή ενοποίηση», *Βήμα*, 6 Αυγού-

στου 1995.

³³ «Ο Τρισχιλιόπηχος», σ. 164.

³⁴ Ο. π., σ. 163.

³⁵ Georges Duby, Robert Mandrou, *Histoire de la civilisation française, XVIIe - XVe*

Atmand Colin, Paris 1976, σ. 203.

³⁶ Μπαλζάκ, *Μια φορά ένας γάδαρος κι έναν καιρό μια γάτα*, Ύψιλον, Αθήνα 1988.

³⁷ Φρανς, *Το νησί των παγκουίνων*, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1982· Τζώρτζ Όργου-

Το κρημνο του ζώου, Γαλαξίας, Αθήνα 1971.

³⁸ Ιωάν. Κάστη, «Τα λαλούντα ζώα», μετ. Ιωάννης Περβάνογλου, *Πανδώρα*, 19

σ. 121 - 129 και 241-250.

³⁹ Για την αλληγορία βλ. Angus Fletcher, *Allegory. The Theory of a Symbolic*

Language, Cornell University Press, 1964.

⁴⁰ «Επιστολή» του Παναγιώτου Σούτσου στο *Μύθοι έμμετροι εν παραθέσει προς*

Απόστολόν έων ανεπαλάσθησαν, Εν Αθήναις 1865, θ'.

⁴¹ «Φυσική Ιστορία», *Ηλλιος*, αριθ. 30, 13 Οκτωβρίου 1833, σ. 120 - 121.

⁴² Buffon, "Des Perroquets", *Histoire Naturelle des Oiseaux*, vol. 11, De l'

Éducation royale, Paris, σ. 151.

⁴³ Παναγιώτου Σούτσου, *Η Χαριτή ή το κάλλος της Χριστιανικής Θρησκείας*. Αντί-

στοιχών των κατά της θεότητας του Ιησού Χριστού ληρημάτων του Ερνέστου Ρενάνου,

Αθήνας 1864, σ. 69.

⁴⁴ «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού», σ. 139.

⁴⁵ Ο. π., σ. 139.

⁴⁶ Για τις σχέσεις σάτρας και αλληγορίας βλ., John Mac Queen, *Αλληγορία*, μετ. Κώστας Ιορδανίδης, Εριής, Αθήνα 1973, σ. 95 - 102.

⁴⁷ Βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα «Ηλίας» του Παναγιώτη Σούτσου*, 1833.

Περίληψεις - Ευρετήρια, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1986, κ' - κβ'.

⁴⁸ «Διατί ο *Ηλίας* είναι εφημερίς Βασιλική και Ανθλοποικτική», *Ηλίας*, αριθ. 12, 1 Αυγούστου 1833, σ. 47.

⁴⁹ Ο. π., σ. 47.

⁵⁰ Είναι τα εξής: δύο «Επιστολαί Περιηγητού» (*Ηλίας*, 4 και 18 Ιουλίου 1833), και το «Μία ημέρα μου εις το Άργος και δύο τρεις στιγμαί εις το Ναύπλιον» (11 Ιουλίου 1833).

⁵¹ *Ηλίας*, 11 Ιουλίου 1833, σ. 25.

⁵² «Ο Πειραιεύς», (*Ηλίας*, 5 Μαΐου 1855), και «Μία ημέρα εν Σεβαστουπόλει» (5 Αυγούστου 1855).

⁵³ *Ωδή εις την εικοστήν Πέμπτην Μαρτίου*. Εις ην προστίθενται και τεμνάχεια ποιήσεων αυτού προεκδοθέντα, έχοντα δε κείμενον τον Ελληνικόν αγώνα, Εν Αθήναις 1843, σ. 13 - 21.

⁵⁴ *Ο Μεσσίας ή τα Πάθη του Ιησού Χριστού*, Εν Αθήναις 1839, μς-ξξ.

Λίτσα Χατζοπούλου

Η ΣΑΤΙΡΑ ΚΑΙ Η ΠΑΡΩΔΙΑ, ΟΔΟΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΡΕΑΛΙΣΜΟ:

Ο «ΛΕΑΝΔΡΟΣ» ΤΟΥ ΚΩΝ. ΠΩΠ ΚΑΙ Ο *ΛΕΑΝΔΡΟΣ* ΤΟΥ ΠΑΝ. ΣΟΥΤΣΟΥ

ΟΤΑΝ ΤΟ 1834 Ο ΠΑΝΑΓΙΩΠΗΣ ΣΟΥΤΣΟΣ έδιδε στο φως της δημοσιότητας τον *Λεάνδρο*, είχε πλήρη επίγνωση ότι ήταν ο πρώτος ρομαντικός συγγραφέας που εμφανιζόταν στην ελληνική εκδοτική σκηνή και ως μυθιστοριογράφος. Έτσι, αν εις την οδόν, την οποίαν ενεχαράξαμεν, ιδώμεν μετ' ολίγον άλλους δοκιμωτέρους συγγραφείς μυθιστοριών», θα γράψει στον «Πρόλογο» του έργου του.¹ και η ευχή του θα εισακουστεί σύντομα, και μάλιστα με έναν τρόπο που πιθανόν ο ίδιος δεν είχε προβλέψει. Οι Έλληνες ομότεχνοί του θα ειπείθουν προθύμως «εις την υποτιθεμένην ραδίαν οδόν» της πεζογραφίας, και δεν θα είναι λίγοι εκείνοι που θα μνηθούν τον *Λεάνδρο* του ως προς την υπόθεσιν, την πλοκή και τους χαρακτήρες. Αναφέρω ενδεικτικά τον *Θέρσανδρο* του Επαμεινώνδα Φραγκούδη (1847), μυθιστόρημα στο οποίο η επίδραση του *Λεάνδρου* είναι καθοριστική. Την ίδια παρατήρηση μπορούμε να διατυπώσουμε και για το διήγημα του Κωνσταντίνου Παπ «Ο Λεάνδρος. Ελληνική ειπέων», που δημοσιεύτηκε στην *Επεύρη* το 1853.² Ωστόσο, σε αντίθεση με τους πεζογράφους που στηρίζονται στο μυθιστόρημα του Παν. Σούτσου για να συνθέσουν παρόμοια ή ανάλογα αφηγήματα, ο Κων. Παπ γράφει ένα διήγημα που έπασα από τον επιφανειακό ρομαντισμό του δίνει μίαν εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και εν τέλει ανατρέπει το πρότυπό του με την ημικεκαμμένη παρουσία του τυπικού ρομαντικού ήρωα και της τυπικής ρομαντικής ιστορίας. Με την παρούσα ανακοίνωση, θα επιχειρήσω να διεκρινίσω τους όρους και τους τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται κάτι τέτοιο.

Ας θυμηθούμε ότι ο *Λεάνδρος* του Παν. Σούτσου είναι ένα επιστολικό μυ-